

Зиёда ҲАСАНОВА

**Силангизда
нуқсонли бола
бўлса...**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Зиёда ҲАСАНОВА

**Оилангизда
нуқсонли бола
бўлса**

(Ўқув-методик қўлланма)

Тошкент-2011

Термиз давлат университети илмий кенгаши томонидан (30 ноябрь 2010 й., баённома №3) нашрга тавсия этилган.

Оилада улғаяётган болакай талаффузида нуқсон бўлса, албатта, ота-она ташвишга тушади. "Бу нуқсонни қандай қилиб тузатиш мумкин?" дея ўйлашади. Ваҳоланки, бола нутқидаги нуқсон бора-бора унинг келажагига соя солиши мумкин.

Қўлингиздаги рисолада бола руҳий, жисмоний ва нутқий камчиликларининг физиологик, психологик омиллари ва ушбу сабабларни аниқлаш ҳамда нутқий нуқсонларни тузатиш йўл-йўриқлари дефектолог, педагог нуқтаи назарида ўрганилган. Ота-оналар, тарбиячи ва ўқитувчилар шу маслаҳатларга амал қилишса, болалар соғлиғи ва нутқида учраб турадиган камчиликларнинг бартараф этилишига ҳисса қўшишган бўлур эди.

Китоб ота-оналар, мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари, бошланғич синф ўқувчилари ва бола тарбияси билан шуғулланувчи барча кишилар учун мулжалланган.

Тақризчилар:

Меҳри Норбошева,
психология фанлари номзоди, доцент.

Болтажон Содиқов,
психология фанлари номзоди, доцент.

Озода Полвонова,
Термиз шаҳар ХТБга қарашли махсус мактабгача таълим муассасаси мудираси, халқ таълими аълочиси, олий тоифали сурдо-педагог.

Сузбоши

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури мамлакатимизда таълим-тарбияни тубдан ислоҳ қилиш, уни тизимли шаклантириш, жаҳон андозалари даражасига кўтариш, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, ўқув-тарбия жараёнига янгича педагогик ва ахборот технологияларни олиб кириш вазифаларини қўйди.

Истиқлолимиз шарофати билан ёш авлоднинг ҳар томонлама камол топишига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу вазифалар қонун ҳужжатларида юртбошимиз И.Каримов таклифлари билан 2010 йилнинг «Баркамол авлод йшли» деб аталиши ҳам бу қўйилган талаблар ўз изчиллигига эа эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам соғлом ва баркамол авлодни тарбиялашда жамиятимизнинг энг муҳим, ҳал қилувчи бўғини бўлиши ошлага алоҳида эътибор бериш ва уни ҳар томонлама асраб-авайлаш тадбирлари ушбу дастурнинг узвий қисми сифатида ифода этилди.

Ҳукуматимиз томонидан ёш авлод тарбиясига берилаётган юксак эътиборга қарамасдан, жойларда оила ва бола тарбиясига юзакли ёндашув сезилади. Қон-қариндошлик никоҳи, тиббиёт кўригидан ўтмасдан турмуш қуриш, соғлом турмуш тарзига етарлича аҳамият бермаслик, боланинг ақлий, жисмоний, нутқий камчиликларига парво қилмаслик каби муаммолар ҳамон учраб турибди.

Кўпгина ота-оналар фарзандларидаги камчиликларини билсалар-да уларни махсус мактабларда ўқитишга ёки шифокорга кўрсатиб даволашга шошилмайдилар.

Бола тақдирига бундай лоқайдлик ва эътиборсизликка чек қўйиш фурсати аллақачон етди. Чунки бугунги болалар Ватанимиз эртанги кунининг эгаларидир. Шу сабабли биз кўп йиллик тажрибаларимизга таянган ҳолда, ушбу рисолада болаларда учрайдиган нутқий нуқсонларни келтириб чиқарувчи омилларни аниқлашга, уларни бартараф этиш йўл-йўриғини кўрсатишга ҳаракат қилдик. Бу ўринда ота-оналар, тарбиячи ва ўқитувчиларга кўмаклашувчи маслаҳатлар бердик.

Бола тарбиясида оила, таълим муассасаси ва маҳалла ҳамкорлиги ниҳоятда муҳим. Агар фарзандларни ҳар жиҳатдан баркамол этиб тарбиялашда рисоладаги барча тавсияларга амал қилинса, нур устига нур бўлур эди.

Олигофрения

(ёхуд ақлий қолоқлик сабаблари)

Боғча тарбиячиси ўрта гуруҳдаги Нигора исмли қизалоқнинг хатти-ҳаракатлари ва гап-сўзларидан ажаблана бошлади. Чунки у кейинги пайтда турли машғулотларга сушт қатнашар, берилган саволларга жавоб тополмай узоқ ўйланиб қоларди. Бир куни тарбиячи болаларга шундай ҳикоя ўқиб берди:

— Ҳайвонлар қайси таом энг ширин эканлиги хусусида баҳслашиб қолишибди. Мушук — сутни, ит — суякни, эчки — пичанни, хўроз эса донни энг ширин таом деб айтди. Хўш, қайси ҳайвоннинг гапи тўғри?

Шунда Нигора ўрнидан туриб: “Мушукнинг гапи тўғри, чунки сут ҳамма нарсдан ширин”, деди.

Бошқа болалар эса, “Йўқ, йўқ, ундай эмас, ҳар битта ҳайвонга ўзи ёқтирган нарса ширин бўлиб кўринади”, дейишди.

Тарбиячи эртасига бошқа бир машғулот ўтказиб: “Ҳар бир бола ўқиган шеърининг мазмунини айтиб беради”, деди. Навбат Нигорага келганида қиз шеърни тўғри ва ифодали ўқиди, бироқ мазмуни нимадан иборат эканини гапириб беролмади.

Бу сингари яна бир неча машғулотлардан сўнг тарбиячи ва психолог Нигоранинг ўзига турли саволлар бериб кўрдилар, қизалоқнинг ҳеч қайси жавобидан қониқишмагач, унга “олигофрен” деб ташхис қўйдилар.

Муаммонинг илдизи қаерда? Нигора нима учун тенгдошларидан ақл жиҳатдан ортда қолган? Қизалоқнинг онаси билан суҳбатлашилганда, масалага бир оз ойдинлик киритилди. Аёлда ҳомиладорлик жараёни оғир ўтган, бу даврда у баъзи бир ташвишларни бошдан кечирган ва жуда ёмон кайфиятда бўлган. Токсикоз ҳамда қон босимининг ошиши ҳам айнан шу даврда рўй берган. Бунинг устига, туғруқ чўзилиб, туғилиш пайтида боланинг боши қисилган.

Ота-она Нигоранинг кеч юргани, тили ҳам кечикиб чиққани, 2-4 ёшлигида ёдлаган шеърларини дарров эсдан чиқариб қўйиши, феълида болаларга хос қизиқишлар деярли бўлмагани туфайли хавотирланишган. Лекин қизчанинг ақли ўсиши бошқа болаларникидан ортда қолаётганилигини хаёлларига келтирмаганлар. Қачонки боғча тарбиячисининг огоҳлантиришидан кейингина улар қизалоқ тарбиясига жиддий эътибор бера бошлашди, тиббий муолажалар ёки психиатор-невропатолог маслаҳатлари зарурми-йўқми, бу ҳақда бош қотирдилар.

Статистика маълумотларига кўра, ҳозирги кунда республикада 160.000 дан ортиқ турли нуқсонлар билан туғилган ногирон болалар бор. Дунёга келаётган ҳар юзта боланинг учтаси нуқсонли, ногирон туғилмоқда. Уларнинг кўпчилиги руҳий ва жисмоний ривожланиш жиҳатидан тенгдошларидан ортда қолганлардир. Бундай болалар олигофрения хасталигига чалинган, яъни бошқа болалардан кўра ақлий жиҳатдан қолақ ҳисобланадилар. Бошқача айтганда, олигофрен болаларнинг психофизиологик ривожланишида камчиликлар, нуқсонлар бўлиши кузатилган.

Мактабларнинг бошланғич синфлари ўқувчилари орасида ҳам олигофрен болалар учраб туради. Бунинг сабаби шундаки, боланинг ақлан норасо эканлиги у то мактабга чиққунича катталар эътиборидан четда қолади. Қачонки, ўқитувчи томонидан берилган топшириқларни бажаролмагандан кейингина, боланинг ақл жиҳатидан заифлиги сезила бошлайди. Аслида олигофрения (ақлий жиҳатдан қолақлик) хасталиги қай сабабларга кўра пайдо бўлади? Шу хусусда тўхталамиз.

Айтиш жоизки, олигофренияни вужудга келтирувчи сабаблар анчагина. Масалан:

— онанинг ҳомиладорлик вақтида айрим юқумли касалликлар (вирусли грипп, тиф, қизилча, дистрофия кабилар) билан оғриши;

— бўлғуси она организмидаги касаллик қўзғатувчи турли паразитлар (токсоплазмоз, сифилиснинг спиротехаси сингарилар) нинг ҳомилага ўтиши;

— ҳомиланинг она қорнидалиги пайтида шикастланиши;
 — ота ёки онанинг спиртли ичимликларни кўп истеъмол қилиши;

— туғруқ вақтида боланинг қисқич ёрдамида суғуриб олиниши;

— боланинг туғруқ йўлларидадан ўтиши узоқ давом этганда ёки туғруқ ўта тез рўй берганда ҳам боланинг боши қисилади ва бу ҳол кўпинча олигофренияга олиб келади.

Баъзида гўдак бир ёшга ўтгунича оғир юқумли касалликлар (менингит, менингоэнцефалит ёки асаб тизими шикастланишлари) га чалинса, олигофрения пайдо бўлиши мумкин. Аҳён-аҳёнда бу дард болага насл орқали ўтади, шунингдек, она билан ҳомила қон таркибининг бир-бирига мос келмаслигидан олигофрения келиб чиқиши ҳам исботланган. Сўнгги йиллардаги текширишлар натижаларига кўра, организмда оқсил алмашинувининг бузилиши баъзида олигофрениyani вужудга келтирар экан.

Олигофрениyani, оғир-енгиллигига қараб, уч даражага бўлиш мумкин. Булар қуйидагилар:

1. Оғир даражадаги ақлий қолоқлик (идиот болалар).
2. Ўрта даражадаги ақлий қолоқлик (имбецил болалар).
3. Енгил даражадаги ақлий қолоқлик (дебил болалар).

Биринчи гуруҳга кирувчилар, яъни идиот болалар умуман таълим олиш қобилиятига эга эмаслар. Улар катталар томонидан доимий ёрдамга муҳтож саналадилар ва асосан давлат таъминотида бўлишади. Иккинчи гуруҳдаги имбецил болалар баъзи бир меҳнат турларини, яъни оддий ишларнигина бажара олишади. Бу турдаги хасталикни бошдан кечирган болалар жойлардаги ижтимоий таъминот бўлимлари мутахассислари томонидан, албатта, махсус таълим-тарбия даргоҳларига юбориладилар. Ақли заифлиги жиҳатидан учинчи гуруҳга кирадиган дебил болалар эса ўзларининг айрим хусусиятлари билан тенгдошларидан фарқланишади. Масалан, дебил болалар кўпинча нутқ жиҳатидан бошқалардан ортда қолишади, уларнинг сўз бойлиги чекланган бўлади. Боғчада ёки синфда берилган топшириқни жуда секинлик билан бажарадилар, ўқилган матн мазмунини дарров илғаб ололмайдилар. Аслида дебил болалар бир-бирларига ўхшаш-

майди, қай бирлари жаҳлдор, қай бирлари интизомсиз, бошқа бирлари босикроқ, яна бир хиллари эса ниҳоятда бўшанг ва имиллаган бўлишади. Аксарият дебил болалар синфда ўқилган ҳикоя матнини яхши тинглашади, мазмунини ҳам айтиб бера олишади, бироқ матн мазмунидаги мантиқ ва талқинни тўғри идрок этолмайдилар. Масалан, ўқитувчи бирор матндаги “Ёмғир роса ёғди, Шоира соябонсиз кўчага чиққанди, кўйлаги анча ҳўл бўлди”, деган парчани дебил болаларга ўқиб берса, улар ёмғир ёққанини тушунадилар, лекин Шоиранинг кўйлаги нима учун ҳўл бўлганини фаҳмлаб етмайдилар. Шунингдек, дебил болалар мактабда ўқиганларида ҳам дунёқарашни тор бўлади. Уларга қанча маълумотлар ва янгликлар сўзлаб берилмасин, тушуниб етишга ҳаракат қилишмайди, оқибатда билим доираси қашшоқлигича қолаверади.

Сардор исмли бола мактабнинг биринчи синфига келганда тенгдошларидан бир ёш катта эди. “Нега болани саккиз ёшда мактабга бердингиз?” деб сўраганларида, она: “Ўғлим анча бўш, шунинг учун унинг қийналиб қолишини истамадим”, деди. Ваҳоланки, бола фақат бўшанггина эмас, балки ақлан қолоқ ҳам эди. Масалан, у дастлабки кунлардан оқ нуқул танбеҳ эшита бошлади, негаки, синфда у партидан бунисига кўчиб юрар, дарс пайтида нуқул гаплашиб ўтирар, машғулотларга бепарво қарар эди. Ўқитувчининг сўзларига ҳам қулоқ солмасди, ўтилган мавзу сўралганда эса, фикрини бир жойга жамлолмай қийналар эди. Интизомсизлиги ва оғир феъл-атвори бир неча маротаба ўқитувчилар ўртасида муҳокама қилинди. Охири унинг онаси мактабга чақирилди. Суҳбат пайтида аён бўлдики, Сардор дамба (чурра) билан туғилган, шу сабабли унинг тўққиз ойлигида умумий наркоз билан операция қилишган. Гўдакнинг ўнгланиши қийин кечиби, у бир яшару уч ойлигидан юра бошлаган, икки ёшга етганида эса илк сўзларни айтган. Бола ғайритабиий ҳаракат билан лапанглаб юрар, ўта сусткаш эди. Ўз-ўзига хизмат кўрсатишга қийналарди, ҳатто беш-олти ёшга етганида ҳам ботинкасининг ипини боғлолмас, кийимларининг тугмасини қадай олмасди. Бунинг устига, бесаранжом, гапидан ҳам, қилаётган ишидан ҳам чалғиб кетаверар эди.

Шундан сўнг ўқитувчи Сардорга алоҳида эътибор бериб, унинг таълим-тарбиясига қараб, кўпроқ вақт ажратадиган бўлди. Лекин қилинган ҳаракатлар бирор натижа бермади. Бола бир синфда уч йил ўқиди. Бироқ ҳанузгача биринчи синф ўқувчиси учун бериладиган энг оддий вазифалар мазмунини тушуниб етмасди. Демак, бу болани умумий таълим мактабида ўқитишнинг фойдаси йўқ, бу нарса кейинчалик боланинг руҳиятига салбий таъсир этиши ҳам мумкин. Ўқитувчилар жамоаси шу қарорга келишгач, Сардорни махсус мактаб ихтиёрига юбордилар.

Бундан кўринадики, олигофрен болалар ақлий жиҳатдан қолюқ бўлганликлари учун, албатта, ёрдамчи мактаблар шароитида ўсиб вояга етишлари зарур. Агар улар тарбияси оғир болалар сафига қўшиб қўйилиб, умумий таълим мактабларида ўқитилаверса, ақлан камол топишлари анча кечикади, бола билан ишлаётган ўқитувчи иши ҳам баттар қийинлашади. Оилада олигофрен болалар тарбияланаётганини қандай қилиб аниқласа бўлади? Бунинг учун ота-онанинг зийраклиги ва болага эътибори жуда ҳам зарур. Айниқса, бола муддатидан олдин ёки муддатидан ўтиб туғилганда, туғруқ вақтида шикастланишлар рўй берганда, гўдак ҳаётининг илк ойларида кўп касал бўлганда, кеч тили чиққанда ё кеч юра бошлаганда оналар, албатта, мутахассисга мурожаат этишлари зарур. Шунингдек, бола бўшанг, лоқайд ва имиллаган бўлса, оилада у билан алоҳида машғулотлар ўтказиш лозим. Бунда болага турли саволлар бериб кўриш муҳим аҳамият касб этади. Саволларга берилаётган жавоблар эса масалани анча ойдинлаштиради.

Бир куни хонадон аҳли йиғилганда она фарзандига: “Қудуққа тупурма, сувини ўзинг ичасан”, деган мақолни айтди ва: “Бунинг сен қандай тушунасан?” — деб сўради. Шунда бола:

— Биров сув ичида ёмон иш қилмоқчи бўлади, кейин эса шу сувни ўзи ичади, — деб жавоб берди.

Бола мақол мазмунидаги асл мазмунни яхши тушунмагани аён эди. Шунинг учун ҳам уни шарҳлаб беролмади. Бу болада олигофрения аломатлари бор эди.

Олигофрен болаларнинг ота-оналари нималарга эътибор беришлари лозим?

Оилангизда нуқсонли бола булса...

— Энг аввало, оналар бундай болаларни узоқ вақт кўкрак сути бериб боқишга ҳаракат қилишлари керак. Агар чақалоқ яхши эма олмаса, кўкрак сутини соғиб қошиқчада ичириш зарур ва беш ойлигидан бошлаб болага қўшимча овқат бериш лозим. Вазнини тез-тез ўлчаб туринг.

— Бола барча юқумли касалликларга (масалан, кўкйўтал, қизилча, гепатит ва бошқаларга) қарши вақтида эмланиши керак.

— Касал бўлиб қолганда дарҳол педиатр-шифокорга мурожаат қилинг.

— Болани юқумли ва бошқа турли касалликларга чалинишдан эҳтиётланг.

— Гўдак танасида деформация (қийшайиш) бўлишининг олдини олиш ва уни тузатишга эътибор беринг.

— Боланинг ақлан ва жисмонан ривожланишини кузатиб туринг.

— Атроф-муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида бола тасавурларини кенгайтиришга кўмаклашинг.

— Ақлан қолоқ болага нисбатан оилада тўғри муносабат ўрнатиш лозим.

Борди-ю, олигофрениянинг илк аломатлари кўзга ташлангандаёқ бола мутахассисга олиб борилиб, тарбияси билан жиддий шуғулланилса ва кейинчалик махсус мактаб кўмагида унинг таълим олиши ривожлантирилса, бемор, шубҳасиз, соғлом болалардек фанларни ўз тенгдошларидек ўзлаштириб борадилар. Акс ҳолда, олигофрен болалар улғайганларида ҳам ақлан қолоқ бўлиб қолаверадилар. Бунга ҳеч биримиз бепарво қарамаслигимиз керак.

Астеник ҳолат

(У болаларда қандай кечади?)

Дефектолог олимларнинг эътироф этишларича, астеник ҳолат орттирилган асабий-руҳий заифлик бўлиб, кўпинча бола юқумли касалликлар билан оғриб ўтганда ёки шикастланиш чоғида мианинг лат ейиши оқибатида вужудга келади. Астеник ҳолатдаги бола сал ҳаракат қилса ҳам чарчай-

ди, жаҳлдор бўлиб қолади, бўшашган ва ланж аҳволда юради. Бундай болаларнинг боши тез-тез огрийди, иш қобилияти бузилади, хотираси заифлашиб кетади. Шу нарса уларнинг мактабда тўла билим олишига тўсқинлик қилади. Яъни бола ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашни ўрганишга қийналади, айниқса, ёзувда турли хатоларга йўл қўяди. Шунингдек, ҳарфларни ва сўзларни тўлиқ ёзолмайдилар, матнни ўқиётганда эса айрим сатрларни ташлаб кетадилар. Энг ёмони, гап мазмунига эътибор бермасдан, матнни шунчаки тахминан ўқиб қўя қолишади.

Астеник ҳолатдаги болаларнинг синфдаги баъзи бир ҳаракатлари ва ғалати гап-сўзларидан тенгдошлари ажабланишлари мумкин. Баъзан эса бошқа болалар уларнинг устидан кулишади. Шунинг учун ҳам ўтилган дарс сўралганда, астеник болалар нотўғри жавоб беришдан қўрқиб, доска ёнида индамай тураверадилар. Бундан ташқари, астенияга чалинган болаларнинг луғат бойлиги кам бўлганлиги боис, ўз фикрини ифода этолмай қийналишади.

Борди-ю, уларда церебрал астения (мия фаолияти ўзгаришига боғлиқ астения) кузатилса, боланинг феъл-атворида юқоридаги сингари ҳолатлар янада кўпроқ учрайди. Церебрал астения кўпинча миянинг бирор нарсага урилиб зарб ейтиши, шикастланиши ёки баъзи касалликлар туфайли яллиғланиши оқибатида пайдо бўлади. Масалан, бош суяги лат еганида ёки мия яллиғланганда орқа мия суюқлиги миқдори бироз кўпаяди, яна шу суюқликнинг циркуляцияси (айланиши) ҳам бузилади ва бу ҳол гидроцефалия (бош истисқоси) деб аталади. Бош истисқоси (яъни мия қоринчаларида орқа мия суюқлигининг кўпайиши) боланинг ҳар жиҳатдан камол топишига салбий таъсир кўрсатади ҳамда руҳий фаолиятининг издан чиқишига олиб келади. Бундай болалар жуда секин ҳаракат қиладилар, ҳеч нарсага (масалан, машғулотлардаги ёки синфдаги топшириқларни бажаришга) умуман улгуролмайдилар. Унутмайликки, боладаги астеник ҳолат ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки қайсидир сабабга кўра юз беради...

Рустам мактабнинг учинчи синфида ўқиётганида, онаси уни мутахассисга олиб борди. Боланинг боши огриб тури-

ши, иштаҳаси пастлиги, яхши ухлолмаслиги, тез чарчаб қолаётганидан шикоят қилди ва кейинги пайтда бу ҳолат кучайиб кетаётгани, айтиб, ёрдам сўради. Онанинг гапига кўра, ўғли тўрт ёшгача яхши ўсган, болалар боғчасига қатнаган, зийрак ва серҳаракат бўлган ҳамда тенгдошлари орасида қизиқувчанлиги билан ажралиб турган. Тўрт ярим яшарлигида Рустамни машина уриб юборган. У мияси лат егани туфайли, қусган ва ҳушидан кетган, сўнг касалхонага юборилган. Шифохонадан чиққач, боғча тарбиячиси боланинг феълида айрим ўзгаришлар рўй берганини пайқади. У жуда ўжар ва жиззаки бўлиб қолган эди. Етти ёшлигида мактабга чиққандан сўнг ўқишда қийнала бошлади. Ҳарфлар, рақамларни яхши эслаб қололмасди. Болакай биринчи синф дастурларини яхши ўзлаштиролмаса-да, иккинчи синфга ўтказилди. Базўр ўқиди. Кейин учинчи синфнинг ўзида икки йилча қолиб кетди. Бу нарса Рустамнинг фанларни ўзлаштиришига ҳеч бир янгилик олиб киролмади. Бола дарсларга умуман улгуролмасди. Ниҳоят, она уни шифокор мутахассисга олиб борди. Тиббий текширувлар пайтида боланинг бош суяги ичидаги босим бироз юқори эканлиги аниқланди. Кейинчалик боладаги ана шу босимни меъёрлаштиришга қаратилган махсус даво тadbирлари ўтказилди. Рустамнинг иш қобилятини аста-секин тиклаш мақсадида оддийдан мураккабгача бўлган машқлар тўплами тузиб чиқилди. Унга кичик-кичик топшириқлар берилди, савол-жавоблар уюштирилди, мутахассис кўмагида боланинг таълим-тарбиясига жиддий эътибор берилди. Рустам шундан кейин умумий таълим мактабининг тўртинчи синфига ўтказилди ва дарсларни яхши ўзлаштириб, соғлом тенгдошларига қўшилди.

Маълумки, юқумли касалликлар (масалан, қизамиқ, сил, кўкйўтал, сувчечак, вирусли грипп) билан оғриб ўтган бола тузалгандан кейин ҳам анча вақтгача бўшашган ва тушқун ҳолатда юради. Бундай болалар касалликдан сўнг боғчага ё мактабга боришса, тенгдошларига қўшилолмайди, натижада машғулот ёки дарслардан қолиб кетишади. Кейин эса бу борада тенгдошларига етиб олиш учун анча ҳаракат қилишларига тўғри келади. Шунда янаям кўпроқ чарчайдилар, инжиқлиги баттар ортади ва руҳан заифлаша бо-

ради. Умуман, астеник ҳолатдаги болалар тарбиясига оилада, боғча ва мактабда жиддий эътибор берилмаса, бирор натижага эришиш қийин кечади...

Қобил исмли бола мактабда ўта интизомсизлиги, ўзлаштириши ҳам пастлиги учун, хулқи ўқитувчилар томонидан муҳокама қилиниб, ота-онаси мактабга чақирилди. Онасининг айтишича, ўгли кичиклигида соғлом бўлган, йиқилиб шикастланмаган, ҳеч қандай дардга чалинмаган, уйда гапга қулоқ соладиган ва интизомли бола эди. Лекин тўққиз ёшида скарлатина (қизилча) нинг оғир турига чалинади. Ўшанда уч ой мактабга бормаган. Касалликдан тузалгандан сўнг, анча сержаҳл бўлиб қолган. Дарсни ўзлаштиришда синфдошларига етолмай қийналади. Шундан сўнг ҳамма нарсага бепарво қарай бошлаган, ҳатто дарсларга кирмай қўйган. Бунинг устига, кун бўйи уйга қайтмайдиган одат чиқарган ва ёмон болаларга қўшилиб чека бошлаган, мактабни ҳам ташлаган. Хуллас, ўқитувчилар ва ота-она бир қарорга келишгач, Қобил асаб хасталиклари санаторийсига жойлаштирилади. У ерда мутахассислар бола билан индивидуал (якка ҳолда) иш олиб борадилар. Орадан бир ярим йил ўтгач, бола соғайиб уйга қайтди, шундан кейин мактабдаги дарсларни бошлаб юборди.

Астеник ҳолатнинг вужудга келиши, асосан, боланинг турмушдаги кечинмаларига боғлиқ бўлиши олимлар томонидан исботланган. Демак, бундай болалар билан иш юртишда ҳамиша эҳтиёткорлик зарурдир. Агар уларни катталар ҳадеб қойийверса, бола асабий ва йиғлоқи бўлиб қолади. Ортиқча эркалатилганда эса инжиқлиги янада ортади. Кўп ҳолларда астеник хусусиятга эга болалар дарсни ўзлаштира олмасалар, ўқитувчи уларни дангасаликда айблайди ва улар бажаролмайдиган вазифаларни топширади. Баъзи ота-оналар эса болани укувсизлиги ва лоқайдлиги учун жазолайдилар. Бу нарсалар боланинг ғазабини баттар оширади ва ундаги астения касаллигини кучайтириб юборади. Шундай экан, ҳар бир ота-она боладаги астеник ҳолатни тўғри тушуниши, унга оилада қулай шароит яратиши, мутахассис ёрдамида махсус даволаш тадбирларини амалда қўллаши керак. Унутмаслик зарурки, болани қайта тарбиялашдан

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

олдин ундаги астеник ҳолат сабабларини ўрганиш лозим. Астения касаллиги бола юқумли дардлар билан оғриб ўтгандан сўнг пайдо бўлган ҳолларда педагоглар ҳамда шифокорлар кўмагида қилинган саъй-ҳаракатлар тезда ўз натижасини беради. Борди-ю, боладаги астеник ҳолат бош миянинг лат ейиши оқибатида вужудга келган бўлса, даволаш ишлари узоқроқ муддатга чўзилади. Муҳими, болага яхши муносабатда бўлиш ва уни койимаслик керак. Астенияни бартараб этиш ота-онадан сергаклик ва диққат-эътиборни талаб этади. Яъни оилавий можоралар ва турмушдаги қийинчиликлар боланинг руҳиятига таъсир этаётганини сезганда ёки у оғир юқумли касалликларни бошидан кечиргандан сўнг, ота-она дарҳол мутахассисга мурожаат этишса, бошланаётган астеник ҳолатнинг олди олинади.

“Кичкинтой дудуқланиб гапирса...”

Ҳузуримизга бир аёл уч ёшлар чамасидаги фарзандини етаклаб кирди. “Ўғлим кейинги пайтда дудуқланиб гапирадиган бўлиб қолди, ёрдам беринг”; деди. Мен болани обдон текшириб кўргач, онага тегишли маслаҳатларни бердим. Шунда аёл: “Ўғлимнинг дудуқланиб гапиришига нима сабаб бўлган экан?”— деб сўради. Мен аёл билан узоқ суҳбатлашдим ва болаларнинг дудуқланиб гапириш сабабларини унга тушунтирдим...

Қаттиқ кўрқиш, болага доимо қўпол муносабатда бўлиш, уни бўлар-бўлмасга айблайвериш, бола яшаш шароитининг тўсатдан ёмонлашиши ва шунга ўхшаш сабаблар боланинг дудуқланиб гапиришига олиб келади. Айрим ота-оналар нутқи энди ривожланиб келаётган, аммо ҳали тўла шаклланмаган болага кўплаб шеър ёдлатиб, айтиб беришга мажбурлайдилар, бунинг оқибатида бола дудуқланиб гапира бошлайди. Шунда айрим сўзларни айтишда мажбурий тўхталиш ёки алоҳида товуш ва бўғинларни такрорлаш ҳоллари юз беради.

Дудуқланиб гапирадиган болаларга ўз вақтида ёрдам бе-

риш учун, нуқсоннинг дастлабки белгиларини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Масалан:

– Болалар баъзан сўзларни айтишдан олдин ортиқча товушлар (М, Н, А, И)ни ишлатадилар.

– Гапнинг ўртасида мажбурий тўхталадилар.

– Гапнинг бошида сўзнинг биринчи бўғинини ёки тўлиқ сўзнинг ўзини қайтарадилар.

– Нутқни бошлашдан олдин қийналадилар.

Дудуқланиб гапирувчи болалар нутқидаги нуқсонни тузатишни бошлашдан олдин нутқ товушларини вужудга келтирувчи манбаларни ўрганиш, улардан онгли фойдалана билиш аниқ ва равшан талаффузларни таъминловчи омиллардан бири эканлигини айтиб ўтиш жоиздир. Болаларни нафас аппарати, бўғиз, овоз пайчалари, оғиз бўшлиғи, тил, лаблар, бурун бўшлиғи, жағлар ва уларнинг фаолияти билан таништириш керак. Тузатиш машқлари ота-оналар ва логопеднинг ҳамкорлигида олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Нафас машқлари: дудуқланиб гапирувчи болалар нутқидаги нуқсонни тузатиш учун биринчи машғулотни нафас машқларидан бошлаган маъқул. Яъни тинч ҳолатда нафас олиш ва худди шундай нафас чиқариш йўл-йўриқларини билиб олиш зарур.

Тинч ҳолатда нафас олиш қовурғалараро нафас олиш мушаклари ҳамда диафрагманинг бир вақтда қисқариши туфайли вужудга келади. Қовурғалараро мушаклар қисқариб, қовурғаларни кўтаради, бунинг натижасида кўкрак бўшлиғи кенгаяди ва унинг ҳажми катталашади. Айни бир вақтда диафрагма мушаклари ҳам қисқаради. Унинг сатҳи камаяди ва диафрагма камроқ бўртиб чиққан бўлади. Шу туфайли кўкрак бўшлиғининг ҳажми вертикал томонга катталашини болаларга тушунтирилади.

Тинч ҳолатда нафас чиқариш эса қовурғалараро мушаклар ҳамда диафрагма бўшлиғи туфайли вужудга келади. Бунда қовурғалар пастга тушади, диафрагманинг бўртиқлиги ортади. Бунда кўкрак бўшлиғининг ҳажми нафас олишдан олдин қандай ҳолатда бўлса, яна шундай бўлиб қолади. Шунинг учун маълум миқдордаги ҳаво ўпкадан ҳаво йўллари орқали чиқариб юборилади.

Бу машқлар устида икки-уч ҳафта ишлаш керак ва ҳеч қандай зўриқишсиз, қўл ёрдамисиз нафас олинаётгани сезилмагунча давом этаверилади. Сўнг нафас олишнинг бу йўлини товуш билан мустақамлаш керак. Яъни хотиржамлик билан нафас олиб, чиқарилади. Чиқарилаётганда Ф... С... Ш... Х... товушлари чўзилиб айтилади, кейин бир нафас чиқаришда иккита товуш – Ф... Ф...Ф... Ш... Ф... Ф... Х... С... Ф... С... Ш... С... Х..., кейин учтадан – Ф...С...Ш... ва тўрттадан – Ф... С... Ш... Х... талаффуз қилинади. Товуш узилмаслиги, бир товуш иккинчисига боғланиши зарурлигини унутмаслигимиз лозим.

Артикуляцион машқлар: болалардаги нутқ нуқсонларини тузатиш машғулотини бошлашда артикуляцион гимнастика фойда беради. Бу машқлар асосан талаффуз аъзолари фаолиятини фаоллаштиради, кейинги иш жараёни бўлган нутқда товушларнинг аниқ талаффузини таъминлайди. Болалар билан артикуляцион машқлар қуйидагича олиб борилади:

а) юқори лаб машқи: бир вақтда лаб икки ёнга тортилади, “табассум” ҳолати пайдо бўлади. Худди шундай фаоллик билан тортилиб, юқори тишлар усти ёпилади;

б) пастки лаб машқи: юқоридаги тартиб айнан пастки лаб воситасида бажарилади. Бунда жағнинг қимирламаслигига алоҳида эътибор берилади;

в) бирлаштирувчи машқ: юқорида эслатилган машқлар яхши ўзлаштирилгач, биргалиқда бирин-кетин бажарилади. Бунда бир марта юқори лаб, кейин пастки лаб, яна лаб ва ҳоказо. Шу тартибда такрорланаверади. Умумий манзара – тишлар қаторини лаблар воситасида навбатма-навбат “артиш” эслатилади;

г) умумий машқ: лаблар О товушини талаффуз этаётгандек осилади ва олдинга чўзилади. Кейин У товушини талаффуз этиш ҳолатигача қисқартирилади. Шу ҳолатда тишлар оша оғиз бўшлиғи томон қайтарилади. Кейин икки лаб тишлар қаторини “артган” каби икки томонга тортилади ва яна олдинга чўзиб, бошлангич О шаклига келтирилади. Умумий манзара Й-О-А-Ў-У-И товушларини овозсиз артикуляция воситаси билан бажарилаётганга ўхшаб туради. Машқ бир неча марта такрорланади;

д) юқори лабни “тараш” машқи: юқори лаб имкони борича икки ёнга тортилган ҳолда (тишлар оша) ичкарига қайтарилади ва жағ бироз олдинга ҳаракат қилиб, пастки тишлар қатори билан лабларни юқорига “тарай” бошлайди.

е) пастки лабни “тараш” машқи: юқори тишлар қатори ҳаракат қобилиятидан маҳрум этилганлиги туфайли, пастки лаб жағ тишлари қатори оша ичкарига қайтарилади ва тишлар сиқуви оралиғидан чиқиб “таралади”, бу машқлар навбатма-навбат такрорланади;

ё) лабларни чўччайтириш машқи: тишлар қатори бирига зич ёпишган ҳолда, лаблар ўзидан узоқда турган нарсага ҳаракатлангандек олдинга чўзилади, кейин чуқур илжайиш ҳолатида икки ёнга тортилади, машқ бир неча марта такрорланади.

Тил машқлари. Тилни чиқариш ва тортиш машқлари: бу машқда (тилнинг икки чеккаси юқори кўтарилиб, оралиғи тарновча ҳосил қилинади), имконият борича тил олдинга чўзилади ва юқори милкларни, кейин танглайни силаб ўтиб, томоққа чуқур қайрилади. Машқ бир неча марта такрорланади.

Лабларни ялаш машқи: тил учи эркин турган лаблар доирасини аввал бир томон, сўнг қарама-қарши йўналишда “ялаб” чиқади. Машқда тилдан бошқа барча аъзолар осойишта туриши лозим. Машқ бир неча марта такрорланади.

1. Юзни туртиш машқи: тил учи ичкарида юзларни навбатма-навбат туртиб туради.

2. Тилни айлантириш машқи: лаблар юмиқ ҳолда, тил учи тишларнинг атрофини бир томонга, кейин қарам-қарши томонга йўналтириб, доира шаклида айланиб чиқади.

3. Тилни “тишлаш” машқи: тилни тепа ва пастки тишлар орасига олиб, бир неча бор тишлаш ҳаракати қилинади.

Жағ машқлари

1. “Эснаш” машқи; тил эркин бўлиб, уч томондан пастки тишлар қаторига тегиб туради. Жағни бироз пастга тушириб, айна пайтда енгилгина нафас олинади, яъни кичик тил ёйилиб, юқорига кўтарилади ва ширин эснаш пайдо бўлади.

2. Жағни олдинга ҳаракатлантириш машқи: жағ олдин пастга туширилади ва олдинга, орқага қараб ҳаракатлантирилади.

3. Жағни икки ёнга ҳаракатлантириш машқи: юқоридаги машқ ҳолатида жағ икки ёнга шошилмай бориб келади, машқ бир неча бор қайтарилади.

4. “Кавш қайтариш” машқи: аввалги машқ ҳолатидан жағ ўннга, пастга, чап томонга ва юқорига кўтарилиб, доира ясайди ва шу ҳаракат тескари йўналишда ҳам қайтарилади. Машқлар бажарилишини логопед ўзи болага кўрсатади ва машқларни қоидага қараб аниқ бажаришни талаб этади. Шунингдек, ота-оналар дудуқланиб гапирадиган болаларга шеър ёдлатиб туришлари зарур. Шеър ўқиш ва ёддан айтиб бериш пайтида уларда даволанишнинг фойдасига ишонч уйғотиш лозим. Ёддан шеър ўқиш равон нутқ кўникмаларини ҳосил қилишда катта аҳамиятга эга.

Агар уй шароитида қўлланган машқлардан сўнг ҳам боланинг дудуқланиб гапириши давом этаверса, ота-она фарзандини логопед хузурига олиб бориши ёки дудуқланиб гапирадиган болаларнинг махсус мактабига жойлаштиришлари зарур.

Дудуқланиб гапирадиган бола ҳар доим ёрдамга, меҳрга муҳтож бўлади. Шунинг учун ҳам барча ташқи ёрдам болада нутқий иродани, журъатни тарбиялашга қаратилса мақсадга мувофиқдир.

Ринолалия

(ёхуд “манқалик” сабаблари ҳақида)

Димоғи билан гапирадиганларни халқ орасида “манқа” дейишади. Бу аслида нутқдаги нуқсон ҳисобланиб, ринолалик болаларда учрайди.

Хўш, ринолалия ўзи нима? Юмшоқ ва қаттиқ танглайнинг (бирор сабабга кўра ёки туғма) йиртилиши ринолалик хасталик бўлиб, бунда болалар гапирганда ҳаво оқими оғиз орқали эмас, балки бурун орқали чиқади. Натижада товуш ҳосил қилиш механизмлари меъёри бузилади ва бола товушни бурун-димоқ ёрдамида талаффуз этади. Юмшоқ танглайнинг йўқлиги (ёки йиртиқлиги) сабабли, ўлкадан чиқаётган ҳаво тўсиққа учрамай, бурун йўлларига ўтиб кетади. Демак, юмшоқ ва қаттиқ танглайи ёрилган (ёки йиртил-

ган) болалар фақат жарроҳлик йўли билан даволанади. Фарзандида шундай нутқ нуқсони бўлганда ота-она бунга бепарво қарамаслиги керак. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, жарроҳлик муолажасига қадар болага логопед ёрдами зарур бўлади. Чунки логопед кўмагида боладаги нутқ аъзосининг мускул ва тўқималари жарроҳликка тайёрланаркан, у ҳаво оқимини оғиз бўшлиғидан чиқаришга ўрганади. Жарроҳлик муолажасидан кейин, логопед яна болага ёрдамга келади ва махсус машқлар орқали нутқдаги нуқсонни тuzатади.

Ринолалиянинг яна битта тури борки, у ҳам бўлса, ёпиқ турдаги нутқ нуқсонидир. Яъни бурундан ўтадиган ҳаво оқимининг йўли тўсилиб қолади. Бунга буруннинг қийшиқлиги ёки ичида бирорта ўсимтанинг ўсиши сабаб бўлади. Натижада бола талаффузида М ва Н товушлари Б ва Д товуши бўлиб эшитилади. Бу нуқсонни тuzатиш учун бурун йўлидаги ўсимта олиб ташланади. Шунда ҳаво оқими учун йўл очилади. Операциядан кейин ота-она болага алоҳида эътибор бериши лозим. Бола, албатта, оғзини юмиб, бурнидан нафас олиши зарур! Жарроҳлик муолажасидан кейин болани одатдаги ортиқча ҳаракатлардан озод этиш керак, у унли товушларни тўғри талаффуз қила олсин, шунда жарроҳликдан кейин қийналмай гапирадиган бўлади.

Жарроҳликдан сўнг логопед ёрдамида ринолалик бола билан қуйидагича машқлар ўтказилади:

- а) юмшоқ танглай ҳаракатчанлиги оширилади;
- б) товушлар талаффузида қатнашувчи аъзоларнинг нотўғри ҳолати бартараф қилинади;
- в) нутқдаги ҳамма товушлар (бурун товушларидан ташқари) талаффузга тайёрланади.

Уй шароитида яна қуйидагича машқларни ўтказиш мумкин:

- а) юмшоқ танглайни қўл билаан оҳиста уқалаш;
- б) бўйиннинг орқа девори ва юмшоқ танглай гимнастикаси;
- в) артикуляцион (талаффуз) ва товуш машқларини ўтказиш.

Бу машқлар болада ҳаво оқимини оғиз орқали чиқаришини таъминлайди, ҳаво оқими кучини оширади ҳамда артикуляцион (нутқ аъзолари) мускуллари фаолиятини яхшилади. Юмшоқ танглайни уқалаш бола ов-

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

қатланмасдан олдин бажарилади. Қўлни чок бўйлаб аввал олдинга, кейин орқага қараб ҳаракталантирилади. Юмшоқ танглайни қўл билан оҳиста босиш ҳам фойдали. Бу машқлар операциядан кейин ҳосил бўладиган чандиқни юмшатади.

Жарроҳликдан кейин бажариладиган юмшоқ танглай гимнастикаси ҳам бир неча хил машқлардан иборат. Масалан:

а) сувни ютиш ёки ютишга тақлид қилиш;

б) оғизни очиб эснаш;

в) иссиқроқ сув билан томоқни чайиш, гарғара қилиш.

Ота-она боланинг товушларни нотўғри талаффуз қилишига аҳамият бериши, бирор нуқсон сезса, дарров логопедга учраши зарур.

Яқинда бир аёл келиб, ўғлининг нутқи яхши ривожланмаётганини айтиб маслаҳат сўради. Биз аёлнинг оилавий аҳволи билан қизиқдик. У “илгариги болам танглайи йиртиқ бўлиб туғилганди, у бир-икки ой яшаб, сўнг нобуд бўлди, кейингилариям шунақа туғилди, ҳозир иккиси манқаланиб гапирали”, деди.

Аёл яқин қариндошига турмушга чиққанини айтди. Бир оилада учала фарзанднинг ҳам бир хил нуқсон билан туғилиши қон-қариндошлик никоҳи оқибатидир. Бу ҳақда ота-она билиб қўйиши керак. Ринолалия (танглай йиртиқлиги) билан туғилган болалар нутқидаги нуқсонларни даволашда ота-оналар шифокор жарроҳлар ҳамда логопедлар билан ҳамкорликда иш олиб боришлари лозим. Шунда оқибати хайрли бўлади.

Бола талаффузи равонми?

Кичкинтойингиз 4-5 ёшли бўлганида товушларни тўғри талаффуз қиладиган бўлиб қолади. Борди-ю, сўзларни аниқ ва равон айта олмаса, демак, бола нутқидаги бу камчиликни тезлик билан бартараф этиш зарур бўлади. Бунинг учун ота-она фарзанди қатнаётган боғча тарбиячиси ва логопед ёрдамида иш олиб бориши, уй шароитида болани тўғри гапиришга ўргатиши керак.

Хуш, ишни нимадан бошлаш керак? Уйда дастлаб ёш боланинг артикуляцион аъзолари (тил, лаб, жағ, қаттиқ ва юмшоқ танглай)ни яхшилаб кўздан кечириб чиқинг. Тил тагидаги юганчага эътибор беринг, агар меъёридагидан калта бўлса, дарҳол шифокор билан масалаҳатлашинг. Шу аъзоларнинг тўғри ишлаётганини билиш учун, лабларини чўччайтириб, тилини чиқариш ва иложи борича ичкарига тортишини буюринг. Бола тилини чўзиб, юқорига кўтариб, пастга туширсин. Оғзини катта очиб-ёпсин. Шунда у ёки бу аъзосининг қанчалик ҳаракатчанлиги маълум бўлади. Умуман, ҳар бир ота-она фарзанди талаффузига лоқайд бўлмаслиги, бола нутқи эндигина шаклланаётган пайтда бир ва икки бўғинли сўзлар (нон, бола, лола, ота, она, бобо, ака сингарилар)ни айттириб кўриши керак.

Агар боланинг товушларни тўғри талаффуз этолмаслигини била туриб, у билан шуғулланмасангиз, бу ҳол салбий натижаларга олиб келади. Ярим йилча аввал бир аёл ўғлини олиб келди ва мендан масалаҳат сўради. Маълум бўлишича, болакай мактаб ёшига етган бўлишига қарамай, ҳали кўпгина сўзларни тўғри айтолмас экан. “Нега бунга илгарироқ аҳамият бермадингиз?” дедим. Она эса: “Болам айрим сўзларни эркаланиб, нотўғри айтса индамасдим, аста-секин тўғри гапириб кетар, деб ўйлагандим, лекин ҳеч ўзгариш бўлавермагач, ташвишга тушиб қолдим”, деди. Мен болакайнинг тилини ва нутқ аъзоларини текшириб кўрдим, ҳаммаси жойида экан. Демак, бола билан оилада катталар томонидан тўғри сўзлашув йўлга қўйилмаган ва унинг нотўғри талаффузига эътибор берилмаган. Биз она билан бирга икки-уч ой тинимсиз машқлар олиб бордик. Бора-бора бола тўғри сўзлашга одатланди.

Нутқи равон бўлган болалар учун артикуляцион машқларни ўтказиш яхши фойда беради. Масалан, бола тилини чиқариб оғиз атрофида ўнгга ва чапга айлантириши, тишларини тил билан тозалаши, тилини чиқариб-тортиши ва лабларини ялашини тез-тез такрорласин. Сўнг бурнидан нафас олиб, оғзидан чиқариш ёки оғзидан нафас олиб бурнидан чиқариш машқлари ҳам жағ ҳаракатини яхшилайтиди. Шунингдек, ошхона буюмлари, мебеллар, сабзавот ва ме-

валар, ўйинчоқлар номларини болага тушунтириб, айтиб беришини талаб қилинг. Агар такрорлашга қийналса, артикуляцион гимнастика машқларини давом эттираверинг.

Агар бола товушларни тўғри талаффуз қилолмаса, куйидагича артикуляцион гимнастика машқларини уй шароитида ўтказинг.

Лаблар учун машқлар: “У” ҳарфи айтилганидек лабларни чўзиб турсин. Кейин оғзини очиб, “О” ҳарфи айтилагандек юмалоқ ҳолатга келтирсин. Сўнгра лабларни маҳкам юмиб, бўшаштирсин.

Тил учун машқлар: оғизни очиб, тилини чиқарсин, унинг учини чўзиб, қайтадан оғзига тортиб олсин. Оғзини катта очиб, тилни юқори тишларгача кўтариб, бир неча дақиқа шундай турсин. Оғизни катта очиб, тил чиқарилади, юқори ва остки лабларга навбатма-навбат теккизилади. Оғзини очиб, тилни чиқазиб, оғзининг ўнг ва чап бурчакларига теккизилади. Бола оғзини катта очиб, тил билан олдин битта лабни, кейин бошқасини яласин. Юқоридаги машқлар ҳар куни бир неча маротаба такрорланади. Агар бола бу машқларни бирданига эпллолмаса, ўзингиз бажариб кўрсатинг. Кейин товушлар устида ишланг. Масалан, кўпчилик болалар “С” ва “З”ни тўғри айтолмайдилар. Фарзандингиз бу товушларни яхши фарқлолмаса, мана бу усулни қўлланг. Бола бир кафтини томоғига, иккинчи кафтини катта одам томоғига қўяди. Керакли товушларни биринкетин айтаётганида, сиз унга: “С” товушини айтганда томоқ тинч туради, “З” товушини айтганда эса томоқ титрайди,” деб тушунтиринг. Шунда болангиз қайси товушни айтаётганининг фарқига боради.

Тегишли товушларни айтганда, нутқ аъзоларининг қандай ҳолатда бўлишини ҳам болага тушунтириб беринг. Масалан, “С” ҳарфини талаффуз қилганда тишлар ва лаблар сал очилади, тил учи пастки “кесувчи” тишларга тиралади, тил ўртаси қайрилади, унинг ёнбош қирралари юқори жағ тишларининг ички томонига тегиб туради. Бу товушни аввал ўзингиз такрорлаб, болага кўрсатинг. “З” ҳарфини талаффуз қилганда нутқ аъзолари “С” товушини айтгандек жойлашади, фақат тил ўртаси сал юқори кўтарилади ва нафас унча зўриқмай

чиқади. Агар бу машқларни бола кўзгу олдида туриб бажарса, товушларни тўғри айтишга одатланади.

Ота-оналар шуни унутмасликлари керакки, машқларни расмлар, ўйинчоқлар ва бошқа кўргазмали қуроллардан фойдаланган ҳолда олиб бориш керак. Нутқда нуқсонни бор бўлган бола билан артикуляцион гимнастика машқларини доимий равишда олиб борилса, фарзандингиз тўғри гапирадиган бўлади.

Фарзандингиз “ш” товушини айтолмаса...

Узоқ кузатувлар натижасида маълум бўладики, мактабгача тарбия муассасаларида ва оммавий мактаб ўқувчиларининг орасида сигматизми бор (айрим товушларни талаффуз этолмайдиган) болалар кўпчиликни ташкил этаркан. Улар жимоний ва интеллектуал жиҳатдан соғлом бўлсалар-да, ўз нутқларидаги камчиликлари туфайли, барча ички қобилиятларини юзага чиқаришга қийналадилар.

Умумий ривожланиш ва дарсларни ўзлаштиришда сезиларли даражада орқада қолишлари мумкин. Бундай болалар “шолғом” сўзини “соғлом”, “Шоира”ни “Соира”, “машина”ни, “масина” деб, сўзлардаги “ш” товушини тўғри талаффуз этолмайдилар. Болалардаги бу камчиликни тузатишдан аввал уларнинг нутқ аппаратлари (лаб, тиш, тил) тузилиши ва ҳаракатчанлиги текшириб кўрилади. Сўнгра сўзларни талаффуз этишлари ҳам мутахассис томонидан текширилгач, бола талаффуз этолмайдиган товушлар аниқланади. Шунингдек, боланинг кўриш даражаси ва эшитиш ҳолатига ҳам эътибор қилиниши керак. Боладаги камчиликлар маълум бўлгач, у билан олиб бориладиган машғулотлар режаси тузилади.

Бола нутқидаги ҳар қандай нуқсонни тузатишда артикуляцион машқларнинг аҳамияти катта. Негаки, товушларнинг тўғри талаффуз қилиниши артикуляцион аъзоларнинг ҳаракатчанлигига боғлиқ. Биз биринчи машғулотни (арти-

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

куляцион аппаратнинг тузилиши ва ҳаракатчанлик ҳолатини) бошлайлик:

Лаб машқлари: лабни чўччайтириш, бир неча маротаба такрорланади. Сўнгра лаблар юмилади ва лабни ялаш машқи ўтказилади.

Тил машқлари: тилни чиқариб, ўнг ва чап томонга бир неча марта, сўнгра тиш ва милқлар бўйлаб айлантрилади. Шунингдек, лабларни айлантрииб ялаш машқи ўтказилади.

Жағ машқлари: пастки жағни олдинга, орқага ва икки ёнга томон ҳаракатлантрииш лозим.

“Ш” товушини яхши айтолмайдиган болалар билан махсус машқ ўтказиш уй шароитида бажарилса ҳам бўлади. Ҳар бир ота-она билиши керакки, “Ш” товуши шовқинли, сирғалувчи, жарангсиз, тил олди товушидир. Бу товуш талаффуз этилаётганда лаблар бир-бирига жуда яқинлашади. Тил учи ва муаллақ ҳолатда бўлиб, салгина қисқаради ва ёзилиб, тепа тишларга томон кўтарилади. Пастки жағ эса жипслашади. Тил учи тишлар оралигидан сирғалиб чиққан ҳаво тўлқини “Ш” товушини вужудга келтиради. Биринчи босқичда турли ўйинлар тавсия этилади. Масалан, товушга тақлид қилиш ўйинини бола билан биргаликда бажариш мумкин. Эътибор қилинг: бир куни қўй, эчки, ғоз, қурбақа, мушук, қарға, кучук ўзаро маслаҳатлашиб, ўрмонга кўзиқорин теришга бормоқчи бўлишди. От қўшилган аравага чиқишиб, ҳар бири навбат билан қўшиқ айтган ҳолда ўрмонга кетишди. Улар узоқ юришди (от туёғига тақлид қилиб овоз чиқарилади, бунда артикуляция аъзоларининг ҳаракатчанлиги яхшиланади). Ўрмонга яқин қолганда от депсиниб кишнаб, орқага тисарилди. Ҳайрон қолган дўстлари бирдан катта йўл ўртасида илонни кўришди. Илон тик туриб, “виш-ш-ш!” деди-да, сўнг майсалар орасига ўрмалаб, кўздан ғойиб бўлди. От эса яна йўлда давом этди. Бу ўйинда болаларнинг ҳар бири юқорида қайд этилган ҳайвонлар товушига тақлид қилиб, ўзаро суҳбатлашадилар.

Ҳўш, илон қандай овоз чиқаради? Ҳамма болалар бир овоздан илон товушини такрорлашади. Хуллас, ўйин шу тарзда давом эттирилади. Агар ўйин шаклида олиб борилган бу машғулотлар натижа бермаса, ундан кейин логопед

зонд ёки шпатель ёрдамида машғулот ўтказиши мумкин. Бунда бола “С” товушини айтиб, шу вақтнинг ўзида зонд ёки шпатель ёрдамида тил биров юқорига кўтарилиб, орқага итарилади. Энди “С” товуши ўрнига “Ж” товуши ҳосил бўлади. Шу амал бир неча марта такрорлангач, мустақил талаффуз этилади. Бу машқлар бўғинлар, сўзлар, расмлар, шеър, ҳикоялар ёрдамида айттириш ёрдамида амалга оширилади.

“Ш” товуши иштирок этган сўзларни тўғри ва аниқ талаффуз эттириш ҳамда “ш” товушининг сўздаги ўрнини аниқлаш лозим бўлади:

Ша-ша-ша-шарф, аш-аш-аш-оташ.

Шо-шо-шо-шоир, ош-ош-ош-қош.

Шу-шу-шу-шукур, шу-шу-шу-шудринг.

Ши-ши-ши-ширин. Ти-ти-ти-тиш.

Шу-шу-шу-шухрат, уш-уш-уш-ушоқ.

Ош, шеър, эшик, тош, шоли, бешик, бош, шамол, қошиқ, қуш, шаҳар, машина, туш, шанба, мешкоб.

“Ш” товуши иштирок этган сўзлардан иборат гапларни тўғри ўқиш ва сўзлардаги “Ш” товушининг ўрнини аниқлаш керак бўлади. Масалан: Шухрат Шўрчи шаҳрида яшайди, Дилрабо шанба ва якшанба куни уйига кетади. Шаҳноза шаҳарда ўқийди каби мисоллар келтирилади, сўнгра суҳбатга ўтилади. Бунда ўн дона номларида “Ш” товуши иштирок этган предмет расмлари танланади. Уларни аралаштириб, стол устига ёйиб қўйилади. Болаларга савол ўқиб эшиттирилади. Бола жавобини айтиб, шу предмет расмини топиб кўрсатиши зарур. У предмет номини бир неча марта такрорлаб, уларни тўғри ва аниқ айтиши лозим.

Кейинги машғулотни мазмунли ўтказиш вақтида, аввало, боланинг ёши, қизиқиши, нутқий нуқсонининг оғиренгиллиги, билими, ўзлаштириш қобилияти ҳисобга олинди ва тез айтишлар, шеърлар, ҳикоялар, эртақларни такрорлаши орқали мустаҳкамланади.

Ҳар бир одам нутқ ёрдамида ўз фикрини бошқаларга билдиради, ҳис-туйғуларини ифода этади. Шундай экан, ота-оналар фарзандларининг жисмоний ва нутқий тарбия-

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

сига, уларнинг илк ёшларидан бошлаб эътиборни қаратиши ҳамда бу борада бирор камчиликни сезсалар, дарҳол мутахассис кўмагига шошилишлари зарур.

“Мени эшитяпсанми, болакай?”

Товушларни эшитмайдиган болалар нутқидаги бузилишларнинг олдини олиш шу куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Бунинг учун ота-оналар ҳам, тарбиячилар ҳам болаларнинг ёшлик чоғларидан бошлаб товушларни аниқ эшитиб, тўғри талаффуз этишларига диққат қилишлари ва улар нутқида учрайдиган камчиликларни ўз вақтида тузатиб бориш ва олдини олиш чораларини кўришлар и лозим. Негаки, мактабгача тарбия муассасаларида айрим қулоғи оғир болаларда товушларни эшитиш қийин бўлиб, бу ҳол болаларнинг асаб ва психикасига анча таъсир қиладди. Бу эса уларнинг нутқи бузилиши ва ривожланмай қолишига олиб келади. Товушларни эшитмасликнинг асосий сабаби қулоқ оғриғидан кейин қолган асорат, қизилча (скарлатина), қизамиқ, тумов, доимо тумовнинг қайтарилавериши бўлиши мумкин. Ота-оналар боланинг қулоқ оғриғига сабаб бўлувчи тумов ва шу сингари бурун касалликларига йўл қўймасликлари керак. Агарда боланинг қулоғи оғир эканлиги (товушларни яхши эшитмаслиги) аниқланса, дарров махсус боғчага юбориш керак. Товушларни эшитишда озгина қийналадиган бола одатдаги боғчага қатнаши мумкин, аммо бунда тарбиячи жиддий ёрдам кўрсатиши зарур, яъни оталарингологдан ва логопеддан доимо методик маслаҳатлар, кўрсатмалар олиб туриши даркор.

Ҳар қандай машғулотда қулоғи товушни яхши эшитмайдиган (қулоғи оғир) болани тарбиячи яқинроқ жойга ўтказиши керак.

Бола билан аста-секин, аниқ (дона-дона), баланд овозда гаплашиш зарур. Боладан ҳам сўзларни дона-дона қилиб, баланд овозда гапиришни талаб қилиш даркор.

Болани лабнинг ҳаракатидан гапни уқиб олишга одатлантириш лозим. Бунинг учун бўш вақтда бола билан турли ўйин машғулотлари ўтказиш мумкин. Масалан, тарбиячи учтўртта расмни болага кўрсатади ва ҳар бирининг номини аниқ (дона-дона) қилиб айтади. Тарбиячи расмларнинг номларини айтаётганида, бола унинг артикуляция ҳолатини кўриши зарур. Сўнгра тарбиячи секин, эшитилар-эшитилмас қилиб расмларнинг номини айтади, бола эса номи айтилган расмни кўрсатиши лозимлиги унга тушунтирилади. Шунингдек, мусиқа машғулотларида ашула эшитиш, куй тинглаш, уларнинг эшитув диққатини ривожлантириш учун, “Топ, нима қичқираяпти?” ўйинини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бу машғулотларда болалар товушларни диққат билан тинглаб ўтиришлари, ҳамма болаларни саволлар бериб, фаоллаштириб бориш керак.

Ўйин — тарбиячи

Маълумки, ҳар бир ўйинда болалар нутқий муомалага киришади. Эшитишда нуқсонли бўлган болалар ўйин ва муомала жараёнида ибора ва гапларни кўп маротаба такрорлаб, мустаҳкамлаш имкониятига эга бўлади.

Барча ўйинларда мусобақа, беллашув ҳамда бирорга рол бажариш элементлари мавжуд. Она тилини ўрганишда нафақат ҳаракатли ўйинлар, балки нутқий ўйин — машқлар ҳам қўлланади. Масалан, расмлар асосида бажариладиган машққа мусобақа элементларини киритган ҳолда “Кўриб, эслаб қол” ўйини, ундов ва сўроқ гапларни такрорлашга оид машқни “Ўқитувчи ва ўқувчи” ролли ўйини сифатида ўтказиш мумкин. Бунда ўқитувчи муайян ҳаётий воқеани ифодалашга, катталар нутқига тақлид қилишга, турли сўз ва ибораларни тўғри қўллашга ўрганади. Билимларнинг зарур эканлигини англаб етади, нутқий машқ, ўйинларга бўлган эътибори ортади. Ўйин машқлари тортинчоқ болаларни ҳам фаоллаштиришга ёрдам беради. Ўйин шартларини тезроқ ва хатосиз бажарган ўқувчилар голиб чиқади. Гапирувчининг нутқини на-

фақат ўқитувчи, балки болалар ҳам кузатиб, назорат қилади. Мусобақа ўйинларида ўқувчи материални қай тарзда ўзлаштирганлиги аниқланади, улар билан олиб бориладиган коррекцион ишлар режалаштирилади.

Маълумки, нутқий билим ва малакаларнинг мустаҳкамлиги нутқий материални пухта эгаллаш ва такрорлашга bogлиқдир. Ўйин ва машқларда нутқий материал онгли равишда ўзлаштирилиб, механик ёдлашга йўл қўйилмайди. Такрорлаш ва мустаҳкамлаш жараёнида нутқий материал умумлаштирилиб, бир тизимга солинади.

Ўйин болаларни жисмоний, ахлоқий, эстетик тарбиялаш воситасидир. Аксарият характерли ўйинлар болаларнинг жисмоний ривожланишига ёрдам беради. Ҳаракатли ўйинларда уйғун, ритмик характерлар тарбияланади ва нутқнинг равон, ифодали бўлишига эришилади. Тўғри танланган ўйинчоқ, расм, кўргазмали қуроллар болаларда эстетик дидни тарбиялайди.

Ўйинни ташкил этувчи омил унинг қондаси ҳисобланади. Ўйин қондаларига риоя қилган ҳолда ўқувчилар жамоада ўзини тута билишни, ўртоқларини ҳурмат қилишни, уларга ёрдам беришни ўрганади, интизомга одатланади.

Ўйин болаларда софдиллик ва ҳақиқатгўйлик каби ҳислатларни тарбиялашга ёрдам беради. Уларда ўз кучига ишонч, интилувчанлик, қатъийлик, синчковлик шаклланади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, таълим жараёнида педагоглар ўйин методларига ҳаддан ортиқ кўп вақт ажратмасликлари лозим. Она тилини ўрганишда қўлланадиган ўйинлар асосан материални такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун хизмат қилиши керак.

Дардан ташқари ўйналадиган ўйинларда такрорлаш, мустаҳкамлаш, билимларни чуқурлаштириш билан бирга янги материал ҳам ўрганилади.

Ролли ўйинларда турли ҳаётий ҳодисалар акс этади. Мактабгача даврда ўйналадиган ўйинлар асосан ролли ўйинлардир. Бу ўйинларда болаларнинг ижодиёти намоён бўлади.

Ўйин мавзусини танлашда ўқитувчи унинг дастур таълабларига мувофиқлигини ҳамда тушунарлилигини ҳисобга

олади. Баъзан турли таълимий вазифаларни амалга оширишда битта ўйинни турли вариантларда ўтказиш ҳам яхши натижа беради. Бунда янги ўйинни тушунтиришга сарфланадиган вақт тежалди, нутқий материални мукаммаллаштириш учун имконият яратилади.

Ўйиннинг янги тури болалар учун қизиқарлироқ бўлади. Зеро, янги ўйинга қизиқиш, уни тушуниш, ўзлаштириш мушкулроқдир.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг тафаккури ўзига хос характерга эга бўлганлиги сабабли, ўйинларни кўргазмали ўтказиш тавсия этилади. Ўқувчилар ўйинларда турли ўйинчоқ ва ўқув қуролларидан фойдаланади. Агар керакли буюмлар бўлмаса, уларнинг расмидан фойдаланиш мумкин.

Ўйинни муваффақиятли ўтказиш учун, уни тўғри ташкил этиш ва жараёнга раҳбарлик қилиш талаб этилади. Дастлаб ўқитувчи ўйин қойдалари, мазмуни ва боришини тушунтириб беради. Ўқитувчи ўйин жараёнида ўқувчини нутқий фаолликка ўргатади. Самарали ташкил этилган ҳаракат ва муомала пайтида ўқувчиларда табиий, эркин, коммуникатив нутқнинг ривожланишига эришилади.

Ўйин жараёнида соғлом муҳит сақланишига ва болаларнинг ҳамжиҳатликда ўйнашига эътибор берилиши лозим. Уятчан, камгап болалар фаол ролларга жалб этилса, янада ижобий натижаларга эришиш мумкин бўлади.

“Р” товушини нутққа киритиш усуллари

Болани тўғри талаффузга ўргатиш учун, машғулотларни ойна олдида туриб ўтказсак, яхши самарага эришиш мумкин. Бунда болалар ойна орқали ўз нутқ аппаратларининг ҳаракатларини кўради. Мақсадга қаратилган муайян машғулот туфайли, ота-оналар болаларига яхши талаффуз этилмайдиган у ёки бу товушларни тўғри айтиш учун ёрдам берган бўлади.

Чунончи, ота-оналар ўз болаларини тўғри талаффузга ўргатаркан, қуйидагиларга эътибор беришлари лозим:

1. Нотўғри талаффуз этилаётган товушни тўғри талаффуз этишга ёрдам берадиган машқ комплексини танлаш.

2. Болалар билан мажбуран машқ ўтказмаслик керак. Болалар машқ ўйин шаклида ўтказилганлиги туфайли, сезмаганликлари маъқул.

3. Бир машғулотда 2-3 машқ ўтказиш лозим.

4. Бир машқни ўзлаштиргандан кейин иккинчи машққа ўтиш тавсия этилади.

5. Баъзи машқларни бирор киши санаб турганида бажартириш яхши натижа беради. Бунда болалар тил ва лабларининг муҳим ҳолатлари турғунлиги сезилади.

6. Боланинг нутқида йўқ товуш ҳосил бўлса, ҳосил қилинган товушни очиқ ва ёпиқ бўғинларда талаффуз эттириш керак. Сўнгра ҳосил қилинган товушни сўз ва гапларда тўғри айтишга ўргатиш лозимдир.

Болалар ўртасида сирғалувчи, шовқинли С, Э, Ц, Ш, Ч ва Р-Л сонор товушларнинг талаффузи ҳамда уларнинг дифференцияланган (фарқланиши) жиҳатидан нутқи бузилганлари кўпроқ учрайди. Тўғри нутқни тарбиялаш ва ундаги камчиликларни бартараф этиш комплекс даволаш методларини тақозо этади.

Биз, аввало, қуйида “Р” товушининг артикуляцияси билан, сўнгра “Р” товушини нутққа киритиш усуллари билан танишиб ўтамиз.

“Р” товуши сонор, титроқ, тил олди ундош товушдир. “Р” товуши талаффуз этилганда артикуляцион органлар қуйидаги ҳолатда бўлади. Лаб ундош товушдан сўнг келадиган унли товушнинг ҳолатини олади (ра-ра, ро-ро, ру-ру, ре-ре...) Тил учи юқори тишлар орти-альвеола томон кўтариледи ва тил учиди бир оз чуқурча пайдо бўлади. Шу чуқурчадан чиққан ҳаво оқими тил учини титратиб ўтади. Натижада титроқ товуш ҳосил бўлади. Шу пайтда тилнинг орқа қисми пасайган ҳолатни олади. Овоз пайчалари жипслашиб титрайди ва чиқаётган товуш оқими кучли бўлади. Талаффуз пайтида “р” товуши ҳосил бўлмаса, бу ҳолат ротацизм дейилади.

Баъзи болалар “*л*” товушини аниқ талаффуз эта олмайди. Чунки уларнинг тил учи кераклигича титрамайди ва “*р*” товуши секин юмшоқ талаффуз этилади. Баъзиларида эса “*р*” товуши тил учи титраши ҳосил бўлмай, балки тилнинг ён томони тебраниши натижасида “*р-л*” ёки “*рль*” “юмшоқ” товуш ҳосил бўлади. Бундай ҳолатлар пароротацизм дейилади.

Пароротацизмда қуйидаги алмашилиш юз беради:

“*Р*” товуши “*в*” товуши билан алмашинади (масалан, ранда — ванда, сариқ — савиқ);

“*Д*” товуш билан ҳам алмашилиши мумкин (ром — дом, урок — удок, зўр — зўд);

“*Й*” товуши ўрнида ҳам ишлатилади (роҳат — йоҳат, анор — аной, бор — бой);

“*Л*” товуши ҳам бундан мустасно эмас (рос — лос, дори — дали, тер — тел).

Талаффузидаги бундай камчиликларни бартараф этишда, аввало бола нутқи текширилиб, унинг сабаблари аниқланади.

Талаффузидаги бундай камчиликларни бартараф этишда, аввало, бола нутқи текширилиб, унинг сабаблари аниқланади.

Айни пайтда болаларда нутқни тузатиш усулларига қизиқиш уйғотиш зарур. Бунинг учун бир неча машғулот ўтказиш усулларида фойдаланишни тавсия қиламиз.

1-усул. Ойна олдида ўтирган болага оғзини катта очишни ва тилни юқориги тиш орқасига (альвеолалар томон) кўтариб, “*э*” товушини талаффуз этишни таклиф этамиз. Шунда у ўзи махсус зонд ёрдамида тил юганчасини тебратиб, “*р*” товушига ўхшаш товушни ҳосил қилдиради. Сўнгра механик воситалар ёрдамида вужудга келган “*р*” товушини очиқ ва ёпиқ бўғинларни, сўзларни, гапларни, шеър ва ҳикояларни ўқитиш орқали мустаҳкамлаймиз.

2-усул. Юқоридаги усулни қўллаган ҳолда “*ж*” товушини айттирасиз. Бунда ҳам механик воситалардан фойдаланиб, уни мустаҳкамлашга ўтасиз.

3-усул. Болага “*д-д-д-...с*” товушини узоқ чўзиб ва баланд овоз билан айттирасиз. Талаффуз вақтида боланинг ўзи тилнинг учини тепа альвеголаларга урилиб туришини

ойна орқали кўриб туради. Тил учининг темпи (суръати) тезлашади ва тил учининг тебраниш ҳолатлари ҳар хил (д-д-д-д...) вазнда бўлади. Ҳар хил вазнда чиққан товуш очик ва ёпиқ бўғинларни талаффуз эттириш ёрдамида машқ қилдирилади.

Масалан:

аддда	аддд	аддо
дддо	аддд	оддуо
ддду	уддд	уддду
дду	уддд	уддду

Тил учининг тебраниши натижасида “р” товуши ҳосил бўлгач, у бўғинларни, сўзларни, шеърларни ва ҳикояларни айтириш ёрдамида мустаҳкамиланади.

1-МАШҒУЛОТ

Машғулот мавзуси: “Р” товуши иштирок этган бўғинларни, сўзларни тўғри ва аниқ талаффуз эттириш.

Машғулотнинг мақсади: Ҳар бир боланинг “р” товушини тўғри талаффуз этишига эришиш.

Олдиндан қилинган иш: “р” товуши талаффузи устида машқ ўтказилган.

Методик кўрсатма: “р” товуши иштирок этган очик ва ёпиқ бўғинларни, сўзларни аниқ талаффуз эттириш. Мустақил сўзлар топиб айтишга ўргатиш.

Машғулот учун материал: “р” товуши иштирок этган бўғинларни ифодали тарзда равон ўқиб эшиттириш.

“Р” товуши иштирокидаги бўғинларни баланд овозда ўқиш. Сўнгра сўзларни логопед сўзидан сўнг қайтариш асосида ўқиш.

А) “Р” товуши иштирокидаги бўғинларни ўқинг. Аввал очик бўғинларни, сўнгра ёпиқ бўғинларни баланд овозда ўқиб эшиттириш ва ўқитиш.

Ра	ар
ро	ор
ри	ир
ру	ур
рў	ўр

б) Бўгинлар ёрдамида сўз туздириш.

Ра-ра-ра-райҳон;	ар-ар-ар-арра
Ро-ро-ро-роман;	ор-ор-ор-бемор
ри-ри-ри-резина;	ир-ир-ир-томир
ру-ру-ру-ручка;	ур-ур-ур-суқсур
рў-рў-рў-рўмол;	ўр-ўр-ўр-шўр

в) Сўзларни равон ўқиттириш.

Резина	парта	сигир
ракета	хурмажигар	
райҳон	хўроз	камар
рамка	олхўри	кўмир
ручка	ўрмон	каптар
рубоб	журнал	занжир
Рустам	гилдирак	капкир
Рашид	ёруғ	темир
ва ҳоказолар.		

Предметли расмлар билан ишлаш

Болаларга номларида "р" товуши иштирок этган нарсаларнинг расмлари (бодринг, байроқ, рубоб, хўроз, телевизор, ўрдак, сигир, анор, дафтар, тарвуз, тарелка) кабилар тарқатилади. Тарқатилган расм номларини бўгинларга ажратиб талаффуз этишлари таклиф этилади.

Шунингдек, сўзнинг қайси бўгинида "Р" товуши иштирок этганлигини аниқлаб, уни тагига чизиб кўрсатишлари боладан сўралади.

Талаффуз камчиликларини бартараф этишда куйидаги ўйин шаклида олиб борилган машғулот логопедлар учун катта қизиқиш уйғотди. Бу биз, логопедлар ишини янада енгиллаштирди. Логопедлар қизиқиб ўйинда берилиб иштирок этганликлари учун ҳам айрим товушлар талаффузи камчиликлари эрта бартараф этилди.

2-МАШҒУЛОТ

Машғулотнинг мавзуси: Отлар ўйини ёрдамида "р" товушининг талаффузини аниқлаш.

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

Машғулотнинг мақсади: "р" товушининг болалар томонидан тўғри талаффуз этилишига эришиш.

Методик кўрсатма: "р" товуши талаффуз этилганда тил юқори тишлар орқасига кўтарилган, лекин сиқилган бўлмай, учи титрайди, деб болаларга айтиш керак.

Олдиндан қилинган иш: "р" товуши устида машқ ўтказилган, тилни юқори тишлар орқасига кўтариш малакаси ҳосил қилинган.

Машғулотга тайёргарлик: Болаларнинг "р" товушини қандай талаффуз этишларини аниқлаш.

Машғулот учун материал: "Отлар ўйини"

Болалар уч гуруҳга бўлинадилар. Биринчи гуруҳ болалари от ҳайдовчилар, иккинчи ва учинчи гуруҳ болалари эса отлар бўлишади. Отларни тасвирловчи болалар иккитадан бўлиб, қўл ушлашиб (қўлларини бир-бирининг устидан чалиштириб ўтказадилар) турадилар. Отлар ҳайдовчининг бошқаруви асосида отлардек югурадилар. Логопеднинг сигнали асосида ҳайдовчи отларни "дрррр..."деб тўхтатадилар. Сўнгра роллар алмашинади.

3-МАШҒУЛОТ

Машғулот мавзуси: "Нима қўшилди?" ўйини ёрдамида "р" товушини сўзларда тўғри талаффуз этишни ўргатиш.

Машғулотнинг мақсади: "р" товушини сўзларда тўғри талаффуз этишлари устида машқ қилиш.

Методик кўрсатма: болалар "р" товуши бор бўлган сўзларни ва "р" товушини бошқа товушлардан биров ажратиб, баланд, аниқ талаффуз этсинлар.

Олдиндан қилинган иш: "р" товуши талаффузи устида машқ ўтказилган.

Машғулотга тайёргарлик: Номида ва сўзнинг турли қисмида "р" товуши бор бўлган ўйинчоқларни, предметли расмларни танлаш. Масалан: арра, ручка, ракета, редиска, трамвай, шар, пароход, карта, парта, тарелка, рўмол, анор, анжир ва ҳ.к.

Машғулот учун материал: "Нима қўшилди?" ўйини.

Стол устида тўртта ўйинчоқ ёки предметли расм қўямиз. Болалар стол устида нима борлигини айтадилар. Ўйинда иш-

тирок этаётган бола стол устидаги предмет ёки ўйинчоқларни яхшилаб кўриб олади ва орқасини ўгириб туради. Бу вақт ичида логопед битта ўйинчоқ ёки предметни кўшиб кўяди. Бола ўгирилиб, стол устига диққат билан қараб, қандай предмет кўшилганлигини айтиб беради. Ўйин давомида ўйинчоқларнинг бир қисми аралаштирилади. Машғулотнинг охирида болаларнинг ўзига "р" товуши бор бўлган сўзлар ўйлаб топиш таклиф этилади.

4-МАШҒУЛОТ

Машғулот мавзуси: "Қарғалар ўйини" ёрдамида "р" товушини нутқда тўғри талаффуз этишга ўргатиш.

Машғулотнинг мақсади: болаларни "р" товушини маъноли, нутқда тўғри талаффуз этишлари устида машқ қилдириш.

Методик кўрсатма: болаларни баланд овозда аниқ, мазмунли гапиришга ўргатиш.

Олдиндан қилинган иш: "р" товуши сўзларда қандай талаффуз этилишини аниқлаганмиз.

Машғулотга тайёргарлик: болалар билан ўйин матнини олдиндан ўрганиш ва уни ўтказишни ўйлаш.

Машғулот учун материал: "Қарғалар ўйини"

Болалар уч гуруҳга бўлинадилар. Биринчи гуруҳ болалари арчаларни тасвирлаб, қўлларини пастга туширган ҳолда дсира ўртасида турадилар ва шундай дейдилар: "Яшил арчалар тагида қарғалар қағиллашмоқда". Иккинчи гуруҳ болалари қарғалар бўлиб доира ичига сакраб-сакраб киришади ва "қарр, қарр, қарр..." деб қағиллашади. Биринчи гуруҳ болалари шундай дейдилар "Пўчоқ билан уришдилар, томоқларини қиришдилар". Иккинчи гуруҳ болалари "Қарғалар" деб тез темпда қағиллашади. Биринчи гуруҳ болалари: "Арчалар, мана, итлар югуришди ва қарғалар учиб кетишди" деб айтишлари билан учинчи гуруҳ болалар ("итлар" тасвирланганлар) доирага "р,р,р,р,р..." деб ириллаб югуриб киришади ва "Қарғалар"нинг кетидан қувишади. "Қарғалар" (олдиндан белгилаб қўйилган жойга) инларига "учиб" кетишади. Ушланган "қарғалар" "итлар" гуруҳи-

га қўшилишади. Ҳйин то икки-учта чаққон "Қарғалар" қолгунча давом этади, сўнгра болалар ролларни алмашадилар, Ҳйин яна давом этади.

5-МАШҒУЛОТ

Машғулот мавзуси: "р" товуши иштирок этган сўзлардан товушларни ажрата олиш (сўзларни товуш жиҳатдан аналиш қилиш)ни ривожлантириш учун "Ким диққатли?" Ҳйини.

Машғулотнинг мақсади: товушларни таҳлил, синтез қилиш жараёнлари фаолиятини ривожланиш.

Олдиндан қилинган иш: "р" товуши талаффузи устида машқ ўтказилган.

Машғулот учун материал: "Ким диққатли?" Ҳйини.

1-вариант: болалар стулчаларда ўтиришади. Логопед уларга шундай дейди: "Ҳозир мен сизларга бир нечта расмларни кўрсатиб сўз айтаман, сизлар эса мен айтган сўзларнинг ҳаммасида қайси товуш кўпроқ учрашини айтасизлар".

Кейин логопед "р" товуши билан бошланадиган сўзлар расмларни кўрсатиб, уларнинг номларини айтади: ручка, рўмол, ракета, ранда, редиска, рамка, резина, рубоб кабилар.

"Ҳўш, болалар, ким менга ана шу сўзларни қайта айтиб беради?" деб, бу сўзларнинг бошида қайси товуш келаётганлигини сўрайди. Болалар сўзларни айтадилар (болаларга расмларни яна бир бор кўрсатиш мумкин). Сўнгра ўзлари "р" товуши билан бошланадиган сўзларни Ҳйлаб топадилар.

Услубий кўрсатма: расм номларини болаларга айтаётганимизда, унинг номини бошқа товушлардан чўзиброқ талаффуз этамиз. Болалар айтилган барча сўзларни такрорлаётганларида "р" товушини аниқ, ҳеч қандай унли товушларни қўшмасдан ри ёки ир деб эмас, р талаффуз этишларини кузатиб бориш керак.

2-вариант: "р" товуши сўзнинг охирида келадиган расмларни танлайди, масалан, светофор, анор, доктор, телевизор, сигир, капгир, милиционер, дафтар, нилуфар, камар, кўмир, трактор ва бошқалар.

3-вариантда эса "р" товуши сўзнинг ўртасида келадиган сўзларни танлаймиз. Масалан: хўроз, олхўри, чигиртка, гу-

гурт, гитара, кар тошка, карам, ўрдак, пароход, парда, қурбақа, байроқ, барабан, шарф, арра ва бошқалар. Бу сўзларни айтиш билан "р" товушини бошқа товушларга нисбатан чўзиброқ, аниқ талаффуз этамиз. Сўнгра биринчи сўзни айтаман, масалан, кўғирчоқ. Бунда "ғ" товуши сўзнинг бошида, охирида ҳам келади. Хўроз-бунда "х" товуши сўзнинг бошида, охирида "з" товуши, сўзнинг ўртасида эса "р" товуши келади. Ҳамма сўзлар шу тариқа товуш жиҳатдан анализ қилиниб, "р" товуши сўзнинг ўртасида келганлиги айтилади. Логопед ўйин даврида доимо болаларга мурожаат этиб туриши керак.

Методик кўрсатма: бу ўйиннинг учта турини бошқа товушлар билан ҳам ўтказиш мумкин. Бу ўйинни ўтказишда энг биринчи чўзиб талаффуз этиладиган товушларни сўзларни ажратиб талаффуз этиш энгил бўлади.

4-вариант: Ўйин учун "р" товуши сўзнинг турли қисмларида келадиган ўйинчоқлар, расмлар танлайди (сўзнинг бошида, ўртасида, охирида). Болаларнинг товушларни ажрата олиш малакасини мустаҳкамлаш мақсадида баъзан номни билдирувчи сўзлар орасида "р" товуши бўлмаган предметларнинг номини ҳам келтирамиз.

Методик кўрсатма: бу ўйинни биринчи марта ўтказганда, "р" товушини бошқа товушларга нисбатан чўзиброқ талаффуз этамиз. Ўйин такрорланганда, аниқ қилиб "р" товушини бошқа товушлардан ажратмасдан айтамиз. "Р" товуши бўлмаган сўз айтилганда янглишиб, қўлини кўтарган бола "айби"ни тузатиш учун ўзи "р" товуши бор бўлган сўз айтади. Ўйин такрорий ўйналганда болалар сўзларни қуруқ ёдлаб олмасликлар учун, предметнинг туриш тартиби ва номи ўзгартирилади. Бу ўйинни бошқа товушлар билан ҳам ўтказиш мумкин.

Нутқни тузатиш-тарбиялаш ишларида болаларнинг тил омиллари, рухий ҳолатлари ҳисобга олинади. Болаларни ўқитишни уларда диққат, хотира, ўзларини тута билиш, кўникмаларини тарбиялаш билан узвий боғлиқ равишда олиб бориш кўзда туғилади.

Логопедик иш қуйидаги йўналишларда олиб борилди:

-мавзу жиҳатдан бирлаштирилган пассив ва актив луғат (сўз) бойлиги шакллантирилди;

- талаффуз кўникмалари шакллантирилди;
- фонетик идрокни, товушни таҳлил ва синтез қилиш кўникмалари ривожлантирилди;
- сўз тузиш, равон нутқда ҳар хил гаплар тузиш ўргатилди;
- сўз бойлигини ошириш ва нутни грамматик жиҳатдан тўғри шакллантириш нутқнинг лексик, грамматик таркибини ҳамда фонетик таркибини такомиллаштиришга ёрдам беради, бу эса ўзбек болаларининг умумий таълим мактабларида она тилларида ҳам, рус тилида ҳам ўқий олишларига шароит яратади.

Агар боғча ёшидаги бола билан 2-3 йил мунтазам равишда индивидуал ва фронтал (чуқур) иш олиб борилса, аммо унинг нутқида ҳеч қандай ўзгариш бўлмаса, товушларни нотўғри талаффуз этса, у вақтда бунинг сабабини аниқлаш учун логопед (мутахассис)га мурожаат этиш керак.

Аномал болалар

(Биринчи мақола)

Узоқ кузатишлар натижаси шуни кўрсатадики, инсоннинг тўлалиги ҳам, полвонсифатлиги ҳам, ёноқларининг қизиллиги ҳам ўз-ўзидан саломатлик мезони бўла олмайди. Саломатликнинг моҳияти жисмоний ва маънавий кучларнинг уйғун, асаб сиситемасининг мувозанатда бўлиши, чидамлик, турли хилдаги зарарли таъсирларга қарши бардош бера оладиган бўлишларидир. Бизга маълумки, ҳаёт болани кўп синовларга дучор қилади. Бу ҳаракатнинг кескин ўзгаришими ёки инфекциями, жисмоний зўриқишми ёки изтиробми, ҳис-ҳаяжонми ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Бақувват организм унга мақсадга мувофиқ реакциялар билан жавоб беради, ўзи учун курашади, нимжони эса курашишга ожизлик қилиб, мағлуб бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, боланинг хоҳ она қорнида, хоҳ туғилганидан кейин ривожланиб бориши учун зарур бўлган маълум шарт-шароитларнинг бузилиши турли

хил аномалияларга, яъни жисмоний ёки руҳий нуқсонли камчиликларга олиб келиши мумкин.

Келиб чиқиш сабабларига кўра, ҳар қандай аномал ривожланиш туғма ёки турмушда орттирилган бўлиши мумкин.

Онанинг ҳомиладорлик даврида турли хил касалликлар билан оғриши, ўзбошимчалик билан турли дори-дармонларни биларбилмас истеъмол қилиши боланинг аномал бўлиб туғилишига сабаб бўлиши мумкин. Шу билан бирга, туғма аномалиялар генетик, яъни ирсий омиллар таъсирига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, эшитиш, кўриш фаолиятининг бузилиши, ақлий заифликнинг наслдан болага ўтиши ҳам кузатилади.

Ота-оналарнинг алькоголизм, наркомания, таксикоманчияга ружу кўйиши ҳам боланинг аномал бўлиб туғилишига олиб келади.

Турмушда орттирилган аномалиялар бола организмга туғилиш вақтида ва ундан кейинги даврларда зарарли омиллар таъсир этиши натижасида вужудга келади. Туғруқ вақтида мия шикастланиши, боланинг киндиги ўралиб бўғилиб қолиши (асфикция) ва бошқалар шулар жумласидан.

Боланинг жуда ёшлигидан турли касалликлар билан оғриши, масалан, менингит, менингоэнцефалит, отит, марказий асаб сиситемасининг шикастланиши ва бошқа шу сингари дардларни бошидан кечириши ҳам аномал ривожланишга сабаб бўлувчи омиллардир.

Ҳозирги кунга қадар бизга аномал болаларнинг еттита тоифаси маълум.

1. Эшитиш аъзоларининг касалликларига эга бўлган болалар (туғилишидан кар, соқов, қулоғи оғир болалар, кейинчалик қулоғи оғир бўлиб қолган болалар).

2. Кўриш қобиляти заиф (кўр, кўзи хира болалар).

3. Кўр, кар, соқов болалар.

4. Олигофрен (дебил, имбецил болалар).

5. Оғир нутқий нуқсонлари бор болалар.

6. Ҳаракаг- таянч аъзоларида камчиликлари бўлган болалар.

7. Руҳий ривожланишдан срқада қолган болалар.

Юқорида берилган аномал болаларнинг жисмоний ва руҳий ривожланишида кузатиладиган оғир, кескин ўзгаришлар бола шахсининг таркиб топишига салбий таъсир кўрсалар.

тади. Шунинг учун бундай болаларни тарбиялаш, уларга таълим бериш ўзига хослик касб этади, улар мактабларда махсус дастур ва дарсликлар асосида ўқитилиши ва тарбияланиши зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бола ривожланишидаги турли хил камчиликлар ноқулай муҳит, нотўғри тарбия ва таълим натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, ноқулай оилавий шароит, педагогик қаровсизлик, ўқитувчининг болага нотўғри муносабати ва бошқа кўпгина сабаблар бола ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб, унинг дастур материалларини яхши ўзлаштира олмаслигига, улгурмовчи ўқувчилар сирасига қўшилиб қолишига сабаб бўлади.

Шундай бўлса-да, биз бундай болани аномал болалар тоифасига киритмаймиз. Негаки, унинг ривожланишидаги камчиликлар организмдаги қандай бўлмасин, бирор органик ёки функционал патологик ўзгаришларга боғлиқ бўлмай, балки бошқа сабаблардан келиб чиққан бўлиши мумкин. Тарбиячи ва ўқитувчилар бундай болаларни аномал болалардан фарқлай оладиган бўлишлари керак.

Ҳозирги пайтда болалар аномалиясининг олдини олиш юзасидан кўпгина чоралар кўрилмоқда, бу соҳада анчагина ютуқларга ҳам эришилди. Республикамизда даволаш-профилактика ёрдами кенгайгани ҳамда медицина соҳасидаги катта ютуқлар туфайли, аномал болалар сони нисбатан камайди. Болаларнинг чечак, ўлат, тиф, вабо, трахома, қизамиқ ва болаларга хос бошқа юқумли касалликлар орқасидан аномал бўлиб қолиш ҳодисаларига деярли барҳам берилди. Бизнинг вазифамиз эса мутахассис сифатида болалардаги камчиликларни ўз вақтида аниқлаш, ташхис қилиш ва болалардаги нуқсоннинг турига қараб, уларнинг таълим-тарбиясини ташкил қилишдан иборат.

Нутқдаги нуқсонлар

(Иккинчи мақола)

Айрим ота-оналар 3 ёшдаям бемалол мулоқотга кириша олмайдиган ёки мактабга боргач ҳам “Р” ҳарфини талаффуз қилолмайдиган фарзандини етаклаб мутахассис ши-

фокор излаб юради. “Тили кечроқ чиқаяпти-да” ёки “Сал соқовроқ бўлди-да”, дейишади. Ҳолбуки, тилнинг кеч “чиқиши” маълум бир касаллик, у вақтида бартираф этилмаса, хунук оқибатларга сабаб бўлиши мумкин.

Аслида болани боғчадаёқ мактабга тайёрлаш ва ўзаро мулоқотга ўргатиш лозим. Модомики, ҳаракат ва сўз инсоннинг ўзлигини намойиш этувчи асосий восита экан, бунинг учун боланинг жисмоний ва нутқий тарбиясига илқ даврдан бошлаб эътиборни қаратмоқ лозим. Нутқ камчиликларининг келиб чиқиш сабабларини оилада ҳар бир ота-она, мактабгача тарбия муассасаларида тарбиячилар, мактабда эса ўқитувчилар билишлари зурур.

Чунки нутқ кишиларнинг тил воситаси орқали алоқамулоқот қилишидир. Асаб системасининг сигналлари воситасида нутқ органларининг турлича шаклланиши ёки ҳаракати натижасида пайдо бўлади. Шунинг учун нутқ товушларини вужудга келтирувчи манбаларни, органлар физиологиясини, уларнинг фаолиятини ўрганиш, талаффуздаги нуқсонларнинг келиб чиқиш сабабини аниқлаш тўғри ва рагон талаффузни таъминловчи омиллардандир.

Нутқ болаларда аста-секин шаклланади. Бола ўсиб ривожланган сари, нутқи ҳам ривожланиб боради. Аслида бола нутқининг ўсиб боришидаги ҳал қилувчи босқич бир ярим ёшдан беш ёшгача бўлган даврга тўғри келади. Бу даврда боланинг нутқи муайян суръатда, беш ёшдан кейин эса нутқ интенсиз равишда хилма-хил ўсиб боради. Бизга маълумки, болаларнинг камол топиши бир меъёрда бормади.

Нутқ камчиликларини келтириб чиқарадиган айрим сабаблар:

1). эмбрион ривожланиш давридаги турли хил патологик ҳолатлар;

2). онанинг ҳомиладорлик вақтида қаттиқ асабийлашиши, керакли овқатларни истеъмол қилмаслиги, вақтида дам олмаслиги, қорни билан йиқилиб тушиши, ҳомиладорлик вақтидаги бошқоронғилик, вирусли ва эндокрин касалликлар, жароҳатлар, қоннинг резус факторга мос келмаслиги;

3). туғруқ вақтида шикастланиш ва асфиксия, қисқичлар билан туғдириш, миянинг лат ейиши;

4). бола ривожланишининг биринчи йилидаги бош мия касалликлари (минингит, энцефалит);

5). миянинг чайқалиши билан бирга содир бўладиган бош мия жароҳатлари;

6). наслий омиллар. Бундай ҳолатлардаги нутқ бузилишлари умумий асаб тизими бузилишларининг бир қисмини ташкил этиб, интеллектуал ва ҳаракат камчиликлари билан бирга кузатилади;

7). ижтимоий-маиший шароитнинг ёмонлиги. Бу ҳолат микросоциал педагогик қаровсизликка, вегетатив дисфункцияга, эмоционал-иродавий муҳитнинг бузилишига ва нутқнинг ривожланмай қолишига сабаб бўлади.

Ҳамма нутқ бузилишлари, келиб чиқишига кўра, икки хилда, марказий ва периферик характерда бўлади.

Марказий бузилишлар, марказий нерв системасининг у ёки бу қисмлари бузилиши, зарарланиши натижасида келиб чиқади. Марказий характердаги органик нутқ бузилишларига алалия, афазия, дизартрия нутқ камчиликлари киради. Периферик бузилишлар эса артикуляцион аппаратнинг нотўғри тузилиши ёки бузилиши ва периферик нерв артикуляцион органлар инвервациясининг бузилишидан келиб чиқади. Периферик характердаги органик нутқ бузилишларига ринолалия, прогнтит, протения киради.

Функционал нутқ бузилишида нутқ жараёнида иштирок этадиган аъзолар тузилишида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмайди. Функционал характердаги нутқ бузилишларига дислалия, дудуқланиш каби нутқ нуқсонлари киради.

Нутқ камчиликлари, авваламбор, товушларни нотўғри талаффуз қилиш ёки сўзлар нотўғри айтилаётганда кузатилади. Бола нутқи уларнинг ақлий жиҳатдан ривожланишига ҳам таъсир кўрсатади. Айниқса, алалия, дизартрия, анартрияга учраган болалар ақл жиҳатдан кам ривожланадилар. Бундай болаларда атроф ҳаёт билан алоқадорлик тартиби бузилади, натижада уларнинг билимлари, ҳиссиётлари ва бошқа психик пжараёнлари пасайиб, бутунлай қашшоқлашиб қолади. Бундан ташқари, айрим ота-оналар болаларининг нутқи энди ривожланиб келаётган даврда нутқида камчилик сезсалар-да, бу камчиликларни бола ҳали ёш деб, уни эркала-

тиб, буюмлар номларини тўғри талаффуз қилиш ўрнига, болага тақлид қилиб бола тилида сўзларни нотўғри ўргатадилар. Машинани “би-бииб”, нонни “нана”, сувни “имма”, “ова”, “келинг” сўзини “телинг” каби нотўғри талаффуз қиладилар. Бундай ҳол бола талаффузининг нотўғри ривожланишига олиб келади. Болада нутқ ривожининг орқада қолаётганини ҳар бир ота-она зийраклик билан кузатиб бориши зарур, Фарзандлари сўзларни бир-бири билан боғлаб гап тузиб, фикрларини айта олмаётган бўлсалар, бепарво қарамасликлари зарур. Масалан, қўйлагимни кийдириб қўйинг, деб мурожаат қилиш ўрнига, уни кўрсатиб “тия” деб кийишга уриниши ҳам унинг нутқи ривожига камчиликка далил бўлиши мумкин.

Шунингдек, товушларни талаффуз қилишда уларни бир-биридан ажрата билмайти, товушлар гуруҳини артикуляция жиҳатидан осонроқ бўлган товушларга алмаштиради, баъзи ҳолларда нутқда бор товушларни бузиб, нотўғри талаффуз этадилар. Сўзларни нотўғри, маъносиз, бир-бирига боғламай ишлатадилар. Улар мустақил ёки ўзларича эркин гапира олмайдилар.

Айрим вақтларда имо-ишора ёки тақлидий сўзлар орқали муносабатда бўладилар. Нутқи бузилган бундай болаларга мактабгача таълим муассасаларида тарбиячи индивидуал муносабатда бўлса ва нутқининг бузилиш сабабларини ўрганса, бола нутқини тўғрилашига ёрдам берса, боланинг товуш талаффузидаги камчиликларни тўғрилашга эришиш мумкин. Шунинг учун нутқни эшитувчи анализаторларининг ривожланиши жуда муҳимдир. Чунки буларнинг барчаси атроф-муҳит билан узвий боғланган бўлади. Агар бола янги, аниқ таассуротлар олиб турмаса, унинг ҳаракатлари ва нутқининг ривожланиши учун зарур шароит яратиб берилмаса, боладаги жисмоний ва психик ривожланиш тормозланади. Шунинг учун болаларни илк ёшлигидан бошлаб предметларни танишга, атрофдагиларнинг овозини эшитишга ўргатиб бориш керакки, биз бу билан бола нутқининг ривожланишига ёрдам берган бўламиз.

Нутқида камчилиги бўлган болалар учун мактаб ва поликлиникаларда махсус пунктлар қўпайтирилса ҳамда уларга педагогик ва тиббий ёрдам кўрсатиш яхши йўлга қўйилса яхши бўларди.

Ҳаёт давомида келиб чиққан нутқ камчиликларини бартараф этиш мақсадида ҳозирги пайтда умумтаълим мактабларида логопед кабинетлари мавжуд. Шунингдек, фарзандлари нутқида камчилиги бўлган ота-оналарга кўрсатиш мақсадида барпо этилган турли муассасалар иш юритмоқда. Уларни болалар боғчаси ва болалар поликлиникасидан суриштириб топасиз. Бундан ташқари, нутқида қўпол камчилиги бўлган болалар учун “Махсус нутқ боғчалари”, ёрдамчи мактаб ва мактаб-интернатлар мавжуд. Айнан ана шу муассасаларда болалар ва ўсмирлардаги ҳар хил кўринишдаги нутқ камчилигини бартараф этишда логопед ёрдами кўрсатилади.

Ақлий қобилияти қай даражада?

(Бошланғич синфларда
ўзлаштирмасликнинг баъзи сабаблари)

Ҳар бир ўқувчининг ўзлаштириши учун нормал ақлий тараққиёт, жисмоний баркамоллиги ва бошқа шарт-шароитлар муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, боланинг ақлий ва ахлоқий тараққиёти наслий қобилияти натижасига қўп жиҳатдан боғлиқ. Боланинг нормал ўсиши учун куйидаги шарт-шароитлар бўлиши лозим.

1. Бош мия ярим шарларининг нормал ишлаши.

Улар сезги органларимиз орқали келадиган импульсларни марказий асаб тизимида таҳлил этиб, тегишли жавобларни вужудга келтиради. Агар бош мия ярим шарлари жароҳатланса ёки кучли шамоллаб касалликка чалинса, нормал руҳий тараққиёт бузилади, миёда мураккаб асаб алоқалари ва мураккаб руҳий жараён, умумлаштириш ва тушунтириш қобилияти бузилади. Мия фаолиятининг оғир касалланиши ва мураккаб асаб жараёнларининг бузилиши ақлий заифликнинг физиологик манбаи ҳисобланади.

2. Боланинг нормал жисмоний ўсиши ва асаб жараёнларининг нормал тонуси.

Агар асаб тонуслари шамолласа ёки жароҳат натижасида

бузилиши рўй берса, асаб фаолиятида тормозланиш ва қўзғалиш жараёнлари бўлмайди. Бундай болалар тез аччиқланадиган, тажанг, ҳар бир таъсирга терс ва қўпол жавоб берадиган бўлиб, улар ақлий тараққиётда ўз тенгдошларидан орқада қола бошлайди, натижада ўзлаштирмайдиган ўқувчилар қаторидан жой олади. Улар билан махсус даволаш-соғломлаштириш ва тарбиявий тадбирларни амалга ошириш, баъзиларини эса даволаш-соғломлаштириш муассасаларига юбориш лозим.

3. Боланинг ташқи дунё алоқасини таъминловчи сезги органларининг сақланиши.

Ўз-ўзидан маълумки, кўриш ва эшитиш камчилиги зехни пастликка олиб келмаса ҳам, нутқий тараққиётнинг бошланғич даврида чала эшитадиган болалар бошқа киши нутқини тўлиқ қабул қила олмайдилар. Натижада, бундай болалар ўқиш фаолиятининг дастлабки давриданок орқада қола бошлайдилар.

4. Боланинг уйда, боғчада ва мактабда изчил ва давомли ўқитилиши.

Масалан, болани тўғри ёзишга ўргатиш учун сўзни таҳлил қилиш, товушларни синтез қилишга ўргатилади. Шунингдек, ҳар бир товушни тўғри ва аниқ талаффуз этиш талаб этилади. Шундай қилинса, саводли ёзиш малакаси шаклланиб боради.

Математик амалларни ўргатишда баъзи болалар амалларни бажаришга қийналадилар, тенгдошлари оғзаки бажарадиган амалларни у бармоқ ёки қўл билан бажаради. Бундай болаларга ўқитувчи томонидан ўз вақтида ва системали ёрдам кўрсатилмаса, улар ўз тенгдошларидан тараққиётда ҳам, фан мавзуларини ўзлаштиришда ҳам орқада қолишлари мумкин.

Ўзлаштирамасликнинг сабабини билиш, айниқса, 1-синфда ўзлаштирамаслик сабабларини аниқлаш боланинг келажак тақдири, ўқиётган синф ва мактабнинг обрўи, ўқитувчининг шу синфда намунали ижодий иш олиб бориши учун катта аҳамиятга эгадир.

Зехни паст болаларнинг ўзлаштирамаслик сабабларини тўғри аниқлаб, тўғри педагогик тавсиянома ёзиб, уни сақлаш комиссияларига тақдим этиш учун ўқитувчидан бу ҳақда ту-

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

шунчага эга бўлиши талаб этилади. Агар зеҳни пастлиги натижасида ўзлаштирмаётган ўқувчи ҳақида нотўғри хулоса чиқарилса, бола учун ҳам, мактаб учун ҳам катта хатоликка йўл қўйилиши мумкин. Ўзлаштирмаслик ҳақида нотўғри хулоса чиқариш натижасида ақли заиф болаларни умумтаълим мактабларида ўқитиш, ошна-огайнигарчилик йўли билан синфдан-синфга кўчириш ҳоллари ҳозир ҳам давом этиб турибди. Бундай болалар нормал мактабларда ўз ақлий тараққиёт даражасига мос равишда билим ва кўникма ололмайдилар, умумий таълим мактаби дастурини ўзлаштира олмай, орқада қола бошлайдилар. Шу сабабли бошланғич синф ўқитувчилари ўзлаштирмаслик сабаблари ҳақида яхши тушунчага эга бўлишлари керак. Шундагина ақлий камчилиги бўлган болани тегишли жойларга тавсия қила оладилар.

Нутқдаги камчиликларни бартараф этиш

Кишилар ўртасида муомаланинг асосий воситаси нутқ ҳисобланади. Инсон нутқ ёрдамида ўз фикрини, ҳис-туйғуларини изҳор қилади, бошқаларнинг ҳиссиётини билиб олади.

Нутқ товушларини вужудга келтирувчи манбаларни, органлар физиологиясини, уларнинг фаолиятини ўрганиш, болаларнинг талаффузидаги нуқсоннинг келиб чиқиш сабабини аниқлаш, уни ўз вақтида бартараф этиш тўғри талаффузни таъминловчи омиллардан биридир.

Маълумки, болаларнинг камол топиши бир меъёрда бормайди. Айрим болаларнинг нутқий ривожланишида бир қатор камчиликлар учрайди ва у маълум бир сабабга боғлиқ бўлади. Нутқ аппаратининг бузилиши ва марказий нерв системаси бўлақларининг шикастланиши натижасида органик нутқ бузилиши содир бўлади.

Нутқ тарбияси тўғри йўлга қўйилмаганлиги, атрофдаги одамлар нутқи аниқ ва равон бўлмаганлиги туфайли, функционал нутқ бузилиши келиб чиқади. Нутқ камчилигининг ўз-ўзидан йўқ бўлиши қийин, улар кўп такрорланиши мо-

байнида мустаҳкамланиб боради ва нотўғри талаффуз ҳосил бўлади. Нутқида камчилиги бўлган болаларнинг фақат талаффузигина бузилиб қолмай, оғзаки нутқдаги камчилик ёзма нутққа ҳам таъсир этади. Синфда равон сўзламайдиган ўқувчининг бўлиши дарснинг боришига, интизом ўрнатилишига халақит беради. Дудуқланиб сўзловчи болага қолганлар эргашади. Бундай боланинг атрофидагилар билан мулоқотда бўлиши дарсни ўзлаштиришга ва ўрганиш процессининг шаклланишига тўсқинлик қилади.

Болаларни ҳар томонлама камол топтиришда тўғри талаффуз катта аҳамиятга эгадир. Ота-оналар, тарбиячилар ва ўқитувчилар болани ёшлигидан бошлаб товушларни тўғри талаффуз этишга ўргатишлари лозим ҳамда уларнинг нутқида учраган камчиликнинг тезда олдини олиш зарур. Болаларни етук қилиб тарбия қилишда мамлакатимизда барча шартшароит мавжуддир. Масалан, нутқида камчилиги бўлган болалар учун мактаблар ва поликлиникада махсус пунктлар ташкил қилинган ҳамда уларга педагогик ва медицина ёрдами кўрсатиш яхши йўлга қўйилган.

Ҳар бир ота-она ва ўқитувчи ёш авлодни етук инсон қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор бермоғи лозим.

Бола ва муомала

Ҳар қандай сўз нутқ товушлари тўпламидан ташкил топган. Товушларни талаффуз этиш асосан боғча ёшида шакллана бошлайди. Шунинг учун она тилида мавжуд барча товушларни тўғри талаффуз этишга ўргатиш иши боғчада тўлиқ олиб борилиши ва охирига етказилиши керак. Товушлар сўзларнинг асосини ташкил этгани учун, тўғри талаффузга ўргатиш болалар нутқини ўстириш иши билан чамбарчас боғлангандир. Нутқ кишиларнинг туғма қобилияти эмас. Нутқ болаларда аста-секин шаклланади. Болалар ўсиб, ривожланган сари, нутқи ҳам ривожланиб боради. Болаларнинг нутқи нормал бўлиши учун, бош мия пўстидаги нутқ марказлари тўлиқ ривожланган бўлиши, боланинг сезги органлари — эшитиш, кўриш, таъм билиш, ҳид билиш,

тери сезгиси ҳам етарли ривожланган бўлиши керак. Айниқса, нутқни ҳаракатга келтирувчи ва нутқни эшитувчи анализаторларнинг ривожланиши жуда муҳимдир. Буларнинг барчаси атроф-муҳит билан узвий боғланган бўлади. Агар бола янги аниқ таассуротлар олиб турмаса, унинг ҳаракатлари ва нутқининг ривожланиши учун зарур шароит яратиб берилмаса, унда жисмоний ва психик ривожланиш тормозланади. Болани жуда ёшлигидан бошлаб предметларни танишга, атрофдагиларнинг овозини эшитишга ўргатиб бориш керакки, биз бу билан бола нутқининг ривожланишига ёрдам берган бўламиз.

Боланинг нутқи дастлаб тақлид қилиш йўли билан ривожланади. Бола аввал катта кишиларнинг нутқига тақлид қилади. Демак, катта кишиларнинг аниқ, тўғри нутқлари бу ўринда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Болаларнинг 7-8 ойлигидан бошлаб **пассив** луғатларини ривожлантириш лозим. (Бу шундай сўзларки, уни бола ҳали талаффуз этмайди, балки предметлар билан боғлайди ва предметнинг номини айтиш билан уни ифодалайди). **Пассив** луғатдан **актив** луғат ривожланиб боради, **пассив** луғат бора-бора **актив** луғатга айланади. Бола икки ёшга кирганда, унинг сўз заҳираси 250-300 тага етади. Фаолроқ болаларда баъзан 400 тага ҳам етиши мумкин. Бу даврда боланинг маъноли нутқи ҳам ривожлана бошлайди. Энди уларнинг гапи биргина сўздан иборат бўлмай, балки бир нечта сўзлардан иборат содда гап шаклида ифодаланади. Бола уч ёшга тўлганда фаол луғат состави 800-1000 тага боради. **Мазкур сўзлар** бу ёшда муомала қилиш қуролига айланади. Бола беш ёшга етганида унинг сўз заҳираси 2500-3000 тага етади. Энди тузиладиган жумлалар мураккаброқ тус олади. Сўзларни талаффуз этиш ҳам яхшиланади. Нутқ нормал ҳолатда ривожланиб бориши натижасида, бола 5-6 ёшга етганда товушни талаффуз этишдаги айрим физиологик камчиликлари йўқолади.

Бола етти ёшида она тилидаги ҳамма товушларни яхши талаффуз эта бошлайди, етарли сўз заҳирасига эга бўлади. Грамматик жиҳатдан тўғри сўзлай олади.

Биз, педагоглар болаларнинг нутқини ўстириш, тўғри,

равон, аниқ талаффузга ўргатишимиз зарур. Болаликда ўрганилган нутқ кўникмалари кейинчилик киши нутқ маданиятининг пойдевори бўлиб хизмат қилади.

Тафаккурни ривожлантириш омиллари

Тасаввур қилинг, уч ёшли болакай сим дор устидан юриб кетаяпти. Беш ёшли қизалоқ эса пианино олдида ўтириб, бармоқчалари билан бир пайтлар Моцарт ижро этган куйни чалишга интилмоқда. Тўрт яшар бола компьютердан нигоҳини узмайди, мураккаб масалани шу замонавий аппарат ёрдамида ечишга аҳд қилган у. Бугунги болалар нақадар билимдон, зукко... Қанийди, уларнинг сафи янада кенгайса! Аслида, оилада ўсиб-улғаяётган бола иқтидорини аниқлаш, қизиқиш ва талантини юзага чиқариш учун имкон яратиш ота-она зиммасидаги чуқур масъулиятдир. Чунки бола тафаккурини ривожлантириш учун энг қулай вақт унинг боғча ёшидан бошланади. “Беш ёшли боланинг бир ойлик тарбияси ўн ёшли боланинг бир йиллик тарбияси билан тенгдир”, дейилади айрим манбаларда. Демакки, ёш болаларда бирор нарсани ўрганиш жараёни ўсмирларга нисбатан тезкор кечади ва кутилган натижани беради.

Юқоридаги фикрни таҳлил этайлик. Масалан, гитара чаладиган болалар миясининг мускул ва бўғимлар фаолиятини бошқарувчи қисмида ижобий ўзгаришлар юз бераркан. Фортопиано чалишдан илк сабоқни олган ва хорда ашула айтадиган уч ёшли болалар мозаика ўйинларига тез ўрганишади. Улар геометрик фигуралар чизиш ва масалалар ечишда мусиқа машғулотларига қатнашмайдиган тенгдошларидан ўзиб кетишар экан. Бола уч ёшидан олти ёшига қадар бир неча тилларни мукамал ўрганиш имкониятига эга бўлар экан. Бундай вақтда ота-оналар болаларнинг миясини ахборотлар билан тўлдиришдан қўрқмасликлари керак. Аксинча, болага шу даврда кўпроқ нарсани ўргатишни тавсия этмоқ лозим. Негаки, бола мияси зарур ахборотни ўрга-

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

нийсга шу тарзда одатланади. Ҳатто турли-туман ахборотларни танлаб, қайта “ишлайди”, бу эса унинг тафаккурини ривожлантиришга ёрдам беради.

Бола учун она тилини ўрганишга қулай давр — унинг таваллуд топган кунидан то уч ёшигача бўлиб, бу вақт ичида бола ота-она нутқиغا ўзини мослаб боради. Аслида, бола то туғилгунча ҳам ота-онасининг овозига “қулоқ солади”, унинг “тил маркази” шу овозларга мос ҳолда соланади. Икки тилда сўзлашувчи оилаларда болага унинг тўрт ёшига қадар биринчи тилни, кейинги даврларида эса иккинчи тилни ўргатиш яхши самара беради.

Шунингдек, манتيқий фикрлаш асосларини ўзлаштириш учун, боланинг бир ёшидан тўрт ёшигача бўлган даври қулай ҳисобланса, мусиқа таълими эса уч ёшдан тўққиз ёшгача ўргатилгани маъқул. Бола мактабга чиққунига қадар ноталар алифбосини ўргангани яхши. Тарихий манбалардан бирида келтирилишича, Жалолиддин Румий болалик чоғларида ўз тенгдошлари билан пастак томлар устида ўйнаб юрар эди. Шунда дўстларидан бири унга: “Юр, энди нариги томларга ҳам сакраймиз”, деди. Олти ёшли Жалолиддин тенгдошига қараб: “Томда сакраб юриш ит ва мушуклар иши, агар жонингда қувватинг бўлса, осмоннинг томига сакра”, дейди. Демак, юксак мақсад болаликданоқ дилга жо этилади, сўнг шу мақсадни амалга ошириш учун ҳаракат бошланади. Ота-оналарнинг кўп ҳолларда йўл қўядиган хатолари шундан иборатки, улар фарзандларининг қизиқиши, қобилияти ва мақсадлари билан ҳисоблашмайдилар. Аксинча, ўзлари нимани хоҳлашса, болани шунга ундашадди, кўпинча бола учун қизиқ туюлмаган машғулотларга уни жалб этиш ҳоллари кузатилади. Бу мажбурийлик ортида эса боланинг ҳаётга қизиқиши ҳамда эртанги кунга ишончининг йўқолиши сингари муаммолар туради. Биз фарзандларимизнинг жамият учун керакли кишилар бўлиб етишишларини истар эканмиз, ўзимиз бунга тайёр бўлишимиз шарт.

Болалар туғилганидан сўнг олти ойдан то йигирма ойлик бўлгунга қадар атрофидаги яқин кишилари билан ҳис-туйғулар мулоқотига киришадилар. Бу даврда рўй берган воқеа-ҳодисалар бола психологиясида ўзига хос из қолдириб ўтади.

Келгусида эса ўсмир танасида стресс (кучли ҳис-ҳаяжонлар) гормонларини вужудга келтиради. Бинобарин, оиладаги соғлом муҳит бола феъл-атворининг қай даражада шаклланишида муҳим эканлигини ота-оналар ёдда тутишлари зурур. “Мияси бутун” болалар анчагина лаёқатли, ҳар масалада ўз фикрини айта оладиган – зийрак ва қобилиятли бўлишади. Масалан, Японияда худди шундай болаларни боғчада ҳам мактабда ҳам алоҳида гуруҳларга ажратишиб, улар учун кучайтирилган машғулотлар тартиби қўлланилар экан. Чунки мутахассислар назарида бундай иқтидорли, яъни “дадил” болалар келажак учун кўпроқ фойда беради. Аксинча, бўш-баёв ва фикрини тушунтириб беролмайдиган болалар кўпинча ўз имкониятларидан етарли фойдаланолмай, тенгдошларидан четда қоладилар, деб ҳисоблашади японияликлар. Демак, болада мустақиллик ва журъат туйғуларини тарбиялаш ҳам яхши натижалар беради экан.

Биз илғор таржибалардан ҳаммиша унумли фойдаланган ҳолда иш тутиб, бола тарбиясини бирор дақиқа ҳам кечиктирмаслигимиз лозим. Шундагина ҳуқуқий демократик давлат қурилиши учун билимдон ва талбиркор шахсларни тарбиялаб вояга етказган бўламиз. Бу нарса ҳар бир ота-онадан кўп куч-қувват, анча вақт ва зарур хатти-ҳаракатни талаб этади.

“Индамас”нинг изтироблари

(ёхуд бола ҳаётидаги
зиддиятлар оқибатлари)

Ўшанда қизалоқ саккиз ёшда эди. Мактабдан қайтаётиб, йўлда автоҳалокат юз берганини тасодифан кўриб қолди. У ерда йўловчилар уймалашиб туришарди. Қиз ҳам қизиқиб, улар орасига кирди. Не кўз билан кўрсинки, машина ўзлариники. У қонга беланиб ётган дадасини кўрди-ю, қичқириб юборди. Шу пайт “Тез ёрдам” етиб келди. “Дадам ўлибди” деб ўйлади қиз ва йиғлаганча уйлари томон чопиб кетди. У жуда довдираб қолган, уйда ойиси: “Нима бўлди?” деб сўраганда ҳам ҳеч гап айтолмай нуқул қўли билан кўча томонни кўрсатарди.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, турмушдаги шу сингари ҳодисалар бола руҳиятига қаттиқ таъсир этиб, унда депрессия, эмоционал эсанкираш, ваҳима ва қўрқув ҳолатлари пайдо бўларкан. Оғир кечирмалар туфайли, бундай аҳволга тушганларга дефектологлар “реактив ҳолат” деб ташхис қўйишади. Болаларда реактив ҳолат турлича кечади, яъни баъзи болалар бундай вақтда ўта бесаранжом ва асабий бўлиб, беҳуда ҳаракатлар қилади, баданининг айрим жойлари учиб туради, қўллари қалтирайди, кўпинча мутизм (тил дудуқланиб қолиши) вужудга келади. Бошқа бирларида руҳий тормозланиш (бамисоли донг қотиб қолиш, вақтинча гаранглик, эс-хушнинг кирарли-чиқарли бўлиши) рўй беради. Ўсмирлик ёшидагилар ҳаёт ҳақида кенгроқ тасаввурга эга бўлиб, жудолик ва аламни хис эта олиши туфайли, реактив ҳолат уларда мураккаброқ кечади. Бу ёшдагилар оғир зиддиятга дуч келганларида эмоционал-ирода бузилиши (қўрқиш, хавотирланиб юриш, маъюслик, овқат емай қўйиш, эсанкираш, теварак-атрофдагиларга телбаларча муносабатда бўлиш, ўйчанлик, ҳамма нарсага лоқайдлик, йиғлаб туриб кулиб юбориши) мумкин. Зиддият қанчалик кучли таъсир этган бўлса, болани реактив ҳолатдан олиб чиқиш шунчалик қийинлашади.

Ўн ёшли болакайнинг отаси жуда қаттиққўл эди. У кўпинча ўғлини арзимаган топшириқни бажармагани учун ҳаммомга қамаб қўяр, бола кун бўйи у ерда овқатсиз қолиб кетар эди. Хатто бир куни кўчада болалар билан қоронғу тушгунича ўйнагани, белгиланган вақтда уйга қайтмагани учун, ота уни ичкарига киритмади. Ташқари совуқ, изғирин эди. Ўғил икки соатча дарвоза ортида туриб жуда совуқ қотди, “илтимос, мени кечиринг” деб йиғласа ҳам ичкаридан жавоб бўлмади. Оч қолгани ва совуқ жон-жонидан ўтиб кетгани боланинг руҳиятига қаттиқ таъсир қилди, у атрофдан тошларни йиғиб жон-жаҳди билан дарвоза оша ҳовлига ота бошлади, ҳатто уйдан югуриб чиққан отасига қараб каттакон тошни улоқтирди. Бола нима қилаётганини англаб етмас, айни вақтда ҳуши ўзида эмасди.

Шундан сўнг ота ортиқча қаттиққўллик қилмай қўйди. Бироқ ўғилнинг руҳиятига аллақачон шикаст етган, у инда-

мас ва маънос бўлиб қолганди. Кўпинча уйдан нон ва у-бу егуликлар олиб чиқар, сўнг қоғозга ўраб дарвоза тепасидаги ковакка яшириб қўярди. Фёъли ҳам жуда галати эди. Биров гапирса, худди эшитмагандек, анграйиб турарди, теваракдагилар “ҳой, овсармисан, нима бало” деганидан сўнг ҳуши ўзига келар, ўз аҳволдан хижолат тортарди. Аҳвол шу даражага етдики, ўғлининг соғлигидан хавотирланган ота мутахассисга мурожаат этди.

Реактив ҳолатдаги аксарият болалар кўрқоқ бўлиб қолишади. Баъзи бирларида қаттиқ товушдан чўчиб кетиш оқибатида пешоб қўйиб юбориш одати ривожланади. Бунда ота-она “болам энурез бўлибди” деб, урологга олиб боришади. Аслида эса боланинг руҳияти шикастлангани туфайли, бу касаллик юзага келганини баъзан ота-она ҳам, шифокор ҳам пайқамаслиги мумкин. Реактив ҳолатнинг узоқ давом этиши оқибатида боладаги кўрқув кучая боради. Кейинчалик у қоронғуликдан кўрқади, олисда бирор шарпани кўрса, ташвишга тушади, янги иш бошлашдан чўчийди, ҳар нарсадан шубҳаланади. Бундай вақтда бола бирорта янги даврага — нотаниш одамлар орасига кириб қолса, миқ этмасдан ўтираверади, хатто йўталишга ҳам ийманади.

Реактив ҳолат юзага келишининг яна бир сабаби — бола ўз нуқсонидан уялиб “индамас” бўлиб қолишидир. Оддий бир мисол. Толиб исмли болага кўз шифокори “миопия” деб ташхис қўйди. Унга кўзойнак тақишни буюрди ва синфда олдинги партада ўтиришни тайинлади. Онаси бу ҳолни ўқитувчига айтгач, Толиб биринчи партага ўтказилди. Ўқитувчи ҳар гал доскага ёзганидан сўнг, Толибга қараб: “Сенга яхши кўринаяптими?” деб сўрар, бу гапдан бола бошқалар олдида хижолат чекарди. Бунинг устига, синфда сал шўхлик қилса, баъзи болалар “Толиб тўрт кўз” деб масхараларди. Шундан сўнг бола кўзойнагини портфелига яшириб қўйди. Кўзи яхши кўрмаслигини ўқитувчи ва синфдошларининг ҳадеб юзига солаверишидан шу йўл билан қутилмоқчи бўлди. Доскадаги ёзувни кўриш учун қаттиқ тикилиб турар, бу ҳолдан кўзлари, хатто боши ҳам оғрий бошларди. Кўп ўтмай онаси ўғлининг кўзи қизариб кетаётгани ва боши ҳам тез-тез оғриб туришидан шикоят қилиб, уни кўз дўхтирига олиб борди.

Шифокор унга қўшимча дорилар ёзиб берди. Бу ерда ҳам боланинг ҳақиқий аҳволи аниқланмасдан қолди.

Болаларнинг бошқалар олдида ўз нуқсонларидан уялиши уларда реактив ҳолатнинг кучайишига сабаб бўлади. Айрим болалар кўп вақт ўзларининг жисмоний камчилиги (масалан, оёғининг оқсоқлиги, кўзи ғилайлиги, букрилиги, кўзи ожизлиги) ёки маълум бир асаб хасталиклари (дудқланиш, бирор аъзосининг беихтиёр учиб туриши сингарилар) дан жуда изтиробга тушадилар. Болада шундай нуқсонларнинг бирортаси бўлса ва атрофдагилар унинг шу нуқсонини қайта-қайта юзига солаверса, у индамас бўлиб қолади. Бу ҳол боланинг дарсларни ўзлаштиришига ва уйда мустақил ишлашига ҳамда болалар билан ўзаро мулоқот қилишига салбий таъсир кўрсатади.

Учинчи синфда ўқиётган Жамшиднинг феъл-атвори оғир, интизомсизлиги ва кўполлиги учун, ўқитувчи бир неча марта синф бурчагига турғазиб қўйганди. Аммо бундай “жазолаш” усули уни асло ўзгартиролмади. Балки бола баттар жаҳлдор бўлиб қолди. Ўқитувчи ўқувчисининг ҳаёт тарзи билан яқиндан танишиш мақсадида йўлга чиқди. Жамшид бувиси, онаси ва укаси билан яшар экан. Бувисининг айтишича, уларнинг оиласи кўпинча нотинч бўлган. Боланинг отаси тинмай ичар, уйда жанжал кўтарарди. Кейин эр-хотин ажралишиб, оилада бироз муддат осойишталик ҳукм сурган. Бу вақтда Жамшид болалар боғчасига борар, турли тўгаракларга қатнашар, уйда ҳам жониворларни боқиб, боғда гулларни суғоришни севарди. Икки йил ўтиб, боланинг отаси яна оилага қайтди, энди ичмасликка сўз берди. Аммо у онда сонда бўлса-да, маст ҳолда келар, шунда уйда тўполон бўларди. Ҳатто хотинини уриб-сўкиб ҳақоратларди. Шунда Жамшид онасини ҳимоя қилиб отасининг йўлини тўсар ва “онамни урманг” деб бақирарди. Эртасига эса онасининг ёнига бориб, “маст бўлмаганда сизни урмасди, у яхши одам” деб отасининг ёнини оларди. Хуллас, бундай аҳвол бир йилча давом этди. Бола гоҳ отасини, гоҳ онасини ҳимоя қилавериб асабий бўлиб қолди. Унда қатъиятсизлик ва шубҳаланиш хусусиятлари кучайган, энди ўжар ва жаҳли тез эди. Мактабда ўқиётганда янада кўпроқ асабий бўлиб борди,

Ўқитувчи қаттиқ койиса портфелини улоқтирар, деразадан пастга сакрамоқчи бўлар, китоб-дафтарларини йиртиб ташлар ва болалар билан муштлашиб кетарди. Бора-бора Жамшид ҳеч кимга ишонмайдиган, ҳаммадан нафратланадиган ва кўпчиликка тезда қўшилиб кетолмайдиган болага айланди. Энг ёмони. дарсни яхши ўзлаштиролмасди, тўғаракларга қатнамай қўйди. Энди уни ўсимликлар ҳам, жониворлар ҳам қизиқтирмасди.

Бола ҳаётидаги зиддиятлар уни индамас ва одамови қилиб қўяди, ота-она ёки педагог бу ҳолни тўғри баҳолаб, болага жиддий ёрдам кўрсатмагунича реактивлик ҳолати давом этаверади. Айниқса, оиладаги кўнгилсиз шароитлар, ўринсиз жазолашлар, ота-она ўртасидаги можаролар бола руҳиятини синдиради, унинг феълида қўполлик, уришқоқлик ва индамаслик одатлари пайдо бўлишига имкон яратади. Хуш, бундай болалар билан қандай иш олиб борилса тўғрироқ бўлади? Мактаб педагоглари ва ота-оналар мутахассислар кўмагида зарур даволаш тадбирларини амалга оширишлари, шунингдек, уйда ва мактабда енгил режим ўрнатиш, меҳнат билан дам олишни тўғри ташкил этиш, уйқуни яхшилаш, сервитамин овқатларни бериш орқали боланинг аҳволини аста-секинлик билан яхшилаш мумкин. Муҳими, болага муомала қилишда эҳтиёткорликни унутмаслик керак. “Сен бунга уддалайсан”, “Ҳали ҳаммаси ўрнига тушиб кетади”, “Мен сенга ишонаман”, “Ҳар бир ишни қилишга кучинг етади” деган гапларни оилада (ва боғча ёки мактабда) мулоимлик билан унга уқтириб бориш зарур. Агар яхши шароит яратилиб, осойишта мулоқот йўлга қўйилса, бола феъл-атворидаги иллатлар камайиб боради, унинг ҳолати тамомила изга тушади. Акс ҳолда эса боланинг хулқ-атворидаги салбий жиҳатлар чуқурлашади ва патологик тус олади. Бу вақтда унга ёрдам кўрсатишнинг ҳеч иложи бўлмай қолади. Демак, ҳар биримиз нуқсонли болалар ҳолатига эътиборсиз қарамаслигимиз ва уларни кўпроқ асраб-авайламоғимиз лозим. Шундагина бола ўзини соғлом шахс сифатида хис этади ва жамият олдигаги бурчларини тушуниб яшайди.

Иззатталаб болалар

Ўн бир яшар Мадинанинг феъл-атворида ғалати ўзгаришлар бўлаётганини ўқитувчи пайқаб қолди. У синфдошларининг эътиборини тортишга ҳаракат қилар, нуқул мақтанарди. Кейинчалик ўзига бино қўядиган одат чиқарди. Баъзи дарсларга келмас, сабабини сўраганда баҳоналар ўйлаб топарди. Масалан, бир куни синфдошларига: “Танаффус чоғи ҳовлида айланиб юрсам, машинада кетаётган таниқли кинорежиссёр кўриб қолди, машинадан тушиб, менга кинода ўйнашни таклиф қилди, рози бўлдим, қойилмисизлар”, деди. Болалар унга анграйиб қолишди. Кейинги ҳафтада яна ҳам қизикроқ воқеа юз берди. Бутун синф кўғирчоқ фабрикасига боришди. Мадина ҳеч кимга сездирмай битта ўйинчоқни ўғирлади. Сўнг синфдошларига кўрсатиб, “Буни фабрика директори совға қилди”, дейди. Хуллас, қизнинг бундай қилиқлари синф раҳбарини ташвишлантириб қўйди. У бир куни тўппа-тўғри Мадиналарнинг уйига кириб борди.

Сўраб-суриштирганда қизнинг онаси мақтанчоқ ва иззатталаб, баъзан ёлғон гапирадиган аёл эканлиги маълум бўлди. Бу хусусиятлар Мадинага онасидан ўтган эди. У ота-онаси билан гаплашиб, нималар қилиш кераклигини келишиб олди. Натижада Мадинанинг феълидаги ғалати одатлар секин-аста йўқолди, у соғлом фикрлайдиган, камтарин ва ростгўй қизга айланди. Тўғри, бу осон бўлмади.

Аслида феъл-атворида истероид белгилар (мақтанчоқлик, кибр, жанжалкашлик, иззатталаблик) бўлган болалар бошқачароқ оила муҳитида ўсиб-улғаядилар. Бундай болалар гўдаклигидаёқ жуда инжиқ ва асабий бўладилар. Шунингдек, барча хоҳиш-истаклари катталар томонидан кетма-кет бажарилаверганлиги ва доимо ота-онанинг диққат марказида бўлгани боис, ўзгаларнинг танбеҳларини кўтара олмайдилар, йиғлайдилар, ҳатто депсинадилар. Истероид болалар улғайганларида ҳам ён-атрофидагилардан меҳр ва эътибор кутаверадилар, фақат ўзларини ўйлайдилар, ўзларига бино қўядиган, мақтанчоқ бўладилар.

Санжар оилада тўртта қиздан кейин туғилган, шунинг учунми, ота-онаси уни қизларидан кўра кўпроқ эркалатишарди. Овқатнинг энг олди унга сузиларди, энг яхши нарсаларни унга беришарди. Онаси “суянчигим” деб суйса, отаси “тойчоғим” деб эркаларди. Шу тарзда бола талтайиб ўсди, дарсларига опалари ёрдам берар, ўзи кун бўйи кўчадан бери келмас эди. Мактабга борганида ҳам бу одати қолмади. Бир марта ёлгон гапириб, шарманда бўлди, яна бир марта ўқитувчини беҳурмат қилиб танбеҳ эшитди, мақтанчоқ лақабини орттирди. Энг аянчлисиси. синфдошлари аста-секин ундан узоқлашиб борадилар. Бу болага қаттиқ таъсир қилди, у асабий ва инжиқ бўлиб қолди. Педагоглар ва ота-онасининг ҳамкорлиги туфайли, Санжар яхши болалар қаторига қўшилди.

Туғма ва орттирилган истероид болаларни қайта тарбиялаш жуда мураккаб вазифа, бу ишда уни амалга оширишда боғча тарбиячиси, мактаб ўқитувчилари ва ота-онанинг ўзаро бирдамлиги керак. Хўш, бундай тарбияни нимадан бошлаш лозим? Маълумки, бола кичиклигидан бирор нарсага қизиқади, интилади. Ота-она ёки тарбиячи дастлабки қизиқишни аниқлаши ва болани шунга йўналтириши даркор. Кичкинтой ўзи ёқтирган бирорта машғулот билан банд бўлар экан, мақтанишга вақти қолмайди, бу одатини унутади. Ота-она боласи қизиққан нарсаларга ҳурмат билан қараши ўзларининг билимлари билан боланинг билимини бойитишлари керак. Бола бажараётган ишга тўғри баҳо бериш, хато қилса койимасдан, камчиликларини юмшоққина тушунтириш, ишни тўғри қилганида рағбатлантириш керак. Шундай қилинганда бола ўзига ишонадиган бўлади, ишни бекаму кўст, хатосиз бажаришга ўрганади, вақтини унумли ўтказишга одатланади.

Иззатталаб болалардаги истероид хусусиятларнинг олдини олиш учун ота-оналар қуйидаги маслаҳатларга амал қилишлари керак:

1. Оилада бола билан тез-тез суҳбатлашиб туринг, унга боғча (ёки мактаб)да қандай вазифалар беришганини суриштиринг.

2. Ўғлингиз ё қизингиз бирор нарсага қизиқса, шу нарсанинг ижобий жиҳатларини болага тушунтиринг, кейин қийинчилик томонларини ҳам айтиб қўйинг, шунда бола ҳар

Оилангизда нуқсонли бола бўлса...

бир қизиққан нарсасига фақат меҳнат орқали эришиш мумкинлигини тушуниб етади.

3. Болани ҳадеб мақтайверманг, фақат гоҳ-гоҳи рағбатлантириб қўйинг. Айниқса, боладаги интилувчанликни ўз вақтида қўллаб-қувватлаб боринг, бу унга куч-қувват беради.

4. Ўғлингиз ёки қизингиз феълида айрим қусурлар бўлса, қаттиқ гапирмай, тарбиячиси (ёки ўқитувчиси) билан бирга бу қусурларни йўқотиш йўллариини изланг.

5. Дўстлари ва яқинлари ўртасида ўз мавқеига эга бўлишига қўмаклашинг.

6. Дўст тутиниш, дўст сирини сақлаш, садоқатли бўлишнинг яхшилигини тушунтиринг.

7. Катталарга ҳурмат кўрсатиш ва кичикларга меҳрибон бўлишни шакллантиришга ҳаракат қилинг.

8. Болада бирор нарсага (масалан, расм чизиш, китоб ўқиш, қўшиқ айтиш, мусиқани севишга) қобилияти бор-йўқлигини аниқланг. Қобилияти бўлса, уни ривожлантиришга ёрдам беринг.

9. Бирор ишни охиригача етказганини аниқланг, мас-лаҳатларингизни ундан аяманг, зарур бўлса, йўл-йўриқ кўрсатинг.

10. “Ўзгаларга қанча меҳр кўрсатсанг, ўзинг ҳам шунча меҳр кўрасан”, деган ҳикмат мазмунини болага сингдирилинг.

Дудуқликни тузатиб бўладими?

(Бола дудуқланиб гапирганда
қўлланадиган усуллар)

Шифокор ҳузурига келган аёл тўрт яшар қизчасининг дудуқланиб гапираётганини айтиб, маслаҳат сўради. Болани текшириб кўрган дўхтир: “Қизалоқнинг туғма камчилиги бўлиши мумкин, жарроҳга ҳам учрашиб кўринг”, деди. Она жарроҳ олдидан хафа бўлиб қайтди: болани операция қилиш шарт экан! Кейинги ҳафта қизча жарроҳлик столига ётди. Лекин операциядан уч-тўрт ой ўтгандан сўнг ҳам қизалоқ туза-

либ кетмади, дудуқланиши баттар кучайди. Бундан она ҳам, шифокор ҳам ташвишга тушди. Хўш, нега бундай бўлди?

Боланинг дудуқиб гапиришини мутахассис олимлар турлича таҳлил этадилар. Баъзи олимлар дудуқланиб гапириш бутун организмнинг хасталиги, демак, уни дори-дармон билан тuzатса бўлади, дейишган. Бошқалар эса дудуқланиб гапиришни артикуляция (товуш чиқариш) аппаратининг нотўғри тузилишидан келиб чиқади, деб ҳисоблаб, операция ёрдамида даволашни тавсия этганлар. Орадан вақтлар ўтиб, айрим шифокорлар дудуқланиб гапириш невроз хасталигининг бир тури деган фикрни билдиришди. Ва, ниҳоят, машҳур рус физиологи Павлов дудуқланиб гапириш олий нерв маркази фаолиятидаги қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг бузилиши деган тўхтамга келди.

Аслида бу ҳодиса нафас олиш, товуш чиқариш ва артикуляцион соҳаларда пай тортишиши натижасида содир бўлади. Маълумки, пай тортишганда товуш пайчалари бир-бирига маҳкам ёпишади-да, товуш узилиб қолади. Агар пайчалар ўз вақтида бир-биридан ажралмаса, товуш тўхталиб-тўхталиб чиқади. Борди-ю, улар бир-бирига тегмай қолса, бола шивирлаб гапиради. Артикуляция соҳасида пай тортишиши кўпроқ тил ва лаб мушакларига тақалади. Нафас бўлимидаги пай тортишишлар натижасида нафас чиқариш жараёни нафас олишдан устун келиб, чиқарилган нафас талаффуз учун етмай қолади. Дудуқланиб гапиришнинг оғир шаклида пай тортишиши юз ва тана мушакларига ҳам тарқалади. Бунда беихтиёр қўз олайтириш, бошни орқага ташлаш кузатилади.

Пай тортишишлари икки хил бўлади: клоник ва тоник.

КЛОНИК пай тортишиши вақтида товуш, бўгин ёки сўз бир неча марта такрорланади. **ТОНИК** пай тортишиши пайтида эса сўз бошида тўхталиш рўй беради. Шунингдек, тўхталиш гап ўртасида, охирида ёки айрим ундош товушлар (х,п,к)ни талаффуз этиш вақтида ҳам кузатилади. Бундан ташқари, боланинг қаттиқ қўрқиши, турли юқумли касалликлар билан оғриши, оилада нотўғри тарбия олиши, жисмонан заифлиги, дудуқликка ирсий мойиллиги ҳам маълум даражада дудуқланиб гапиришга сабаб бўлади. Баъзида эса дудуқланиб гапириш асаб хасталиклари аломати саналиб, бун-

дай вақтда беморларни турли дори-дармонлар, педагогик ва психотерапевтик муолажалар билан даволаш мумкин.

Дудуқланиб гапирадиган болани текширишда унинг кўп жиҳатларига эътибор қаратилади. Масалан, дудуқланаётган боланинг руҳий ҳолати, ақлий қобилияти, у тарбияланган ва ҳозир яшаётган муҳит ҳамда шароит, мактабда ёки оиладагиларга муносабати ҳисобга олинади. Шундан сўнггина дудуқланиб гапирувчи бемор болаларга махсус муолажалар белгиланади. Бола нутқида нуқсонни даъволаш чора-тадбирлари асосан учта босқичда амалга оширилади.

БИРИНЧИ БОСҚИЧда болага асосан қисқа шеърларни ўқиш, оддий саволларга жавоб бериш буюрилади. Агар у унли товушлар иштирок этган жумлаларни талаффуз қилишга ўрганса, машғулот янада яхши самара беради. Бунда бир нафас чиқаришда икки хонали рақамларни санаш ҳам кўмакчи восита саналади. Кейинчалик уч-тўрт ва ундан кўпроқ сўзлардан тузилган жумлаларни гапириб машқ қилиш мумкин. Унли товушлар билан бошланадиган сўзлар талаффузи обдон машқ қилинганча, кейин ундош товушларга ўтилади. Беморга бериладиган саволлар, ёдлаш учун тавсия қилинадиган шеърини жумлалар аста-секин мураккаблаштириб борилади. **ИККИНЧИ БОСҚИЧ**да ҳам дастлаб шеърлар ўқиш буюрилади. Сўнг овоз чиқариб ўқиш, ўқилган матнни сўзлаб бериш, ўтилган мавзунини мустақил гапириб бериш машқ қилдирилади. Шуни унутмаслик керакки, дудуқланиб гапирувчилар кўпчилик олдида сўзлашга тортинадилар, чунки ўзларидаги хусусиятни билганлари учун бу нарсага журъат қилолмайдилар. Шундай экан, иккинчи босқичда нутқида нуқсонни дастлаб икки-уч одам олдида ўз фикрини айта олишга ўргатиш керак. Кейинчалик эса бу ҳолат ривожлантирилиб, болалар беш-ўн киши олдида ҳам бемалол сўзлашга одатландилар.

УЧИНЧИ БОСҚИЧ бироз қийинроқ бўлиб, бунда болалар нутқидаги нуқсонни даволаб тузатиш мақсадида биринчи ва иккинчи босқичдаги машқлар кучайтирилади. Дудуқланиб гапирувчи болаларга кичик ҳажмли маърузалар берилади, уларнинг маърузани ўқиш давомидаги ҳолати, талаффузи кузатиб турилади. Шунингдек, болалар ўзи кўрган ёки

эшитган воқеани дудуқланмай сўзлаб бериши шарт. Бу қанча қийин бўлмасин, бола эплаши керак. Дастлаб унга тарбиячи ёки педагог кўмаклашади, икки-уч маротаба такрорлангач, болага мустақил гапириб бериши буюрилади.

Умуман, дудуқланиб гапирувчиларни нутқидаги нуқсонни тузатишчоралари мана шу учта босқичда амалга оширилди. Ҳар бир ота-она машқларни уй шароитида бажарса бўлади. Муҳими, қунт ва чидам билан эринмасдан иш тутилса, боладаги нуқсон аста-секин йўқолади, у соғлом тенгдошлари сафига қўшилади.

Тарбиячи, педагог ва оналарнинг ҳамкорлиги ҳам дудуқланиб сўзлайдиган болаларни даволашда анча наф келтиради. Улар машғулотлар давомида ёрдамчи услубий қўлланмалар, дарсликлар ва логопедларнинг маслаҳатларидан фойдаланишлари мумкин. Аслида дудуқланиб гапириш касаллик эмас, балки қайсидир сабабга кўра юз берган нутқ нуқсонидир. Шундай экан, ҳар бир она фарзандининг талаффузини синчиклаб кузатиши ва бу борада бирор ўзгариш сезса, дефектолог йўл-йўриқларига кўра бола нутқидаги нуқсонни тузатишга киришмоғи лозим. Машғулотлар қанчалик барвақт бошланса, шунчалик ижобий натижага эришиш мумкин.

Мундарижа

Олигофрения (ёхуд ақлий қолоқлик сабаблари)....	4
Астеник ҳолат (У болаларда қандай кечади?).....	9
Кичкинтой тутилиб гапирса.....	13
Ринолалия.....	17
Бола талаффузи равонми?.....	19
Фарзандингиз “И” товушини айтолмаса.....	22
“Мени эшитяпсанми, болакай?”.....	25
Уйин —тарбиячи	26
“Р” товушини нутққа киритиш.....	28
Аномал болалар (Биринчи мақола).....	37
Нутқдаги нуқсонлар (<i>Иккинчи мақола</i>).....	39
Ақлий қобилияти қай даражада? (<i>Бошлангич синфларда ўзлаштирмасликнинг баъзи сабаблари</i>).....	43
Нутқдаги камчиликларни бартараф этиш.....	45
Бола ва муомала.....	46
Тафаккурни ривожлантириш омиллари.....	48
“Индамас”нинг изтироблари (<i>Бола ҳаётидаги зиддиятлар</i>).....	50
Иззатталаб болалар.....	55
Дудуқликни тузатиб буладими? (<i>Бола тутилиб гапирганда қўлланиладиган усуллар</i>).....	57

Зиёда Ҳасанова Турдиевна 1960 йил Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туманида туғилган. 1985 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтини тамомлаган.

Дастлаб иш фаолиятини қишлоқда ўқитувчиликдан бошлаган. 1994 йилдан буён эса Термиз давлат университетида ўқитувчи вазифасида ишлаб келмоқда.

Бир қатор илмий, илмий-оммабоп мақолалар, услубий тавсиялар муаллифи.

Зиёдахон айни вақда бу илм масканининг мактабгача тарбия ва бошланғич таълим кафедраси катта ўқитувчиси, олий тоифали логопед-дефектолог.

У кўп йиллик самарали меҳнатлари эвазига “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими аълочиси” нишони билан тақдирланган.

